

اۋزبېك فرازولوژىسى و اونىنگ اۋرگنلىشى

اميدالله بيانى

۱۴۰۴

www.ezgu.org

اۋزبېك فرازولوژىسى و اونىنگ اۋرگنلىشى

اميدالله بيانى

۱۴۰۴

Uzbek Phraseology and Its Study

Researcher: Assistant Professor Omidullah Bayani

Year: 2026

Abstract

Although phraseology is a relatively recent field within global linguistics – particularly in Uzbek linguistics – it is among the most rapidly developing branches. Just as the study of phonetics, grammar, and lexicology holds a central place in linguistic science, understanding phraseology and its unique nature is equally essential. The primary aim of this research is to define the scope and nature of phraseology and to distinguish phraseological units from other linguistic elements. A secondary aim is to examine the historical development of this field, with a focus on its evolution within Turkic linguistics, especially Uzbek linguistics, and its study in the Afghanistan Uzbek context. Accordingly, the research seeks to clarify the linguistic status of the phrase, establish the subject matter of phraseological study, and analyze relevant sources to trace the growth of this field. To achieve these goals, the study explores topics such as phraseological units (phrasemes), the fundamental principles of phraseology, semantic properties of phrases, and the lexical richness of phraseological expressions. The research, titled “Uzbek Phraseology and Its Study”, employs a library-based methodology alongside various linguistic approaches, including both diachronic (historical) and synchronic (contemporary) methods. Additional analyses include contextual, variant-based, structural-typological, comparative, and etymological examinations of fixed expressions. This study is intended for linguists, folklorists, and all readers interested in exploring the phraseological depth and cultural richness of the Uzbek language.

Keywords: Phraseology, phraseme, meaning, structure, semantics, Uzbek linguistics.

ISBN 978-9936-1-0997-1

9 789936 109971

اۋزبېك فرازيولوژىسى و اونىنگ اۋرگنيليشى

پوهنمل اميدالله بيانى

۱۴۰۴

تانیشتیرمه: بیانی، امیدالله، ۱۳۷۳
عنوان و تدقیقاتچی: اؤزبیک فرازیولوژیسی و اونینگ اؤرگنیلشی / امیدالله بیانی
نشر بیلگیلری: صورتگر مطبعه سی، مزارشریف
تشقی بیلگیلری: رقیی اؤلجم، ۵ بؤلیم، ۱۴۸ بیت
ISBN: ۹۷۸-۹۹۳۶-۱-۰۹۹۷-۱
موضوع: عباره و فرازیولوژی همده اولر نینگ ترقیاتی یوزه سیدن ایزلنیش

اؤزبیک فرازیولوژیسی و اونینگ اؤرگنیلشی

تدقیقاتچی: پوهنمل امیدالله بیانی

ناشر: بیانی اجتماعی و فرهنگی جمعرمه سی

ییل: ۲۰۲۶ / ۱۴۰۴

چاپ نوبتی: بیرینچی

بها: ۸۰ افغانی

تیراژ: ۵۰۰ نسخه

ISBN: ۹۷۸-۹۹۳۶-۱-۰۹۹۷-۱

باسمه خانه: صورتگر مطبعه سی، مزارشریف

تلفون رقم: ۱۹ ۱۷ ۱۸ ۰۷۸۹ (+۹۳)

ایمیل آدرس: omidbayani11@gmail.com

بیانی اجتماعی و فرهنگی جمعرمه سی کؤمگیده نشر ایتیلدی.

بغیشلاو

مہنینگ بیلیم و دنیاقرہ شیم شکللنیشیدہ یولیمنی یاریتگن، مہر بیلن یول
کؤرستگن استادلریم نینگ جانکویرلیگی و بویوک خدمتلی اوچون چین یورہ گیمدن
تشکر بیلدیرگن حالده، قؤلینگیزده گی اوشبو علمی رساله، علمی ایزلنیش یؤلیدہ گی
ایلک قدملردن بیرى صفتیدہ - چوقور حرمت و متتدارلیک بیلن برچہ سہویملی
استادلریمگہ بغیشلنہ دی.

تقریظ

زبان اوزبیک، به عنوان یکی از شاخه‌های شاخص زبان‌های ترکی، در پهنه‌ی فرهنگی و تمدنی مردمان آسیای میانه و به‌ویژه در میان اقوام ترک‌تبار افغانستان، جایگاهی استوار و سترگ دارد. این زبان، نه تنها حامل میراث گرانبهای ادبی و شفاهی است، بلکه در ساختارهای زبانی و نحوی خویش، جلوه‌هایی ژرف از اندیشه و فرهنگ مردمان خویش را بازتاب می‌دهد. یکی از عرصه‌های نوین و در عین حال بنیادین در زبان‌شناسی امروز، علم فرازیولوژی یا عبارت‌شناسی است؛ دانشی که به مطالعه و تحلیل ساختارها و ترکیبات تثبیت‌شده‌ی زبانی، تعبیرها، کنایات و وحدت‌های معنایی پرداخته، نقش برجسته‌ی در فهم عمیق مفاهیم زبان و فرهنگ دارد.

در افغانستان، گرچه زبان اوزبیک از حیث ادبی و شعری درخشش قابل توجهی داشته و آثار فاخری از شاعران و نویسندگان برجای مانده است، اما حوزه‌ی زبان‌شناسی این زبان، به‌ویژه در عرصه‌های تخصصی چون فرازیولوژی، تاکنون با کم‌توجهی و غفلت علمی مواجه بوده است. از این منظر، نگاشته شدن این رساله علمی توسط استاد ارجمند پوهنیا امیدالله بیانی، گامی ارزنده، بایسته و درخور تحسین در جهت تقویت بنیان‌های علمی زبان اوزبیک در افغانستان به شمار می‌آید.

این تحقیق در پنج فصل سامان یافته است که با ساختار علمی و رهنمودهای نوین وزارت تحصیلات عالی کاملاً همخوانی دارد. فصل نخست، کلیات تحقیق را در بر دارد؛ مشتمل بر مقدمه، بیان مسئله، اهمیت و ضرورت پژوهش، اهداف، و پرسش‌های اصلی تحقیق. فصل دوم، به بررسی پیشینه و مباحث نظری

اختصاص یافته و ضمن تبیین سیر تحول فرازیولوژی در زبان اوزبیک، روند گسترش این دانش در زبان‌های ترکی، پژوهش‌های انجام‌شده در اوزبیکستان، و وضعیت علمی آن در افغانستان را با نگاهی تطبیقی نسبت به زبان‌های فارسی دری و پشتو به تفصیل تحلیل کرده است.

در فصل سوم، روش‌شناسی تحقیق به گونه‌ای علمی و دقیق ارائه شده و ابزارها و مواد تحقیقی تشریح گردیده است. اما بخش برجسته و محوری این رساله، فصل چهارم آن است که حاصل یافته‌های پژوهشی نویسنده را در سه محور اصلی تبیین می‌نماید: نخست، چستی فرازیولوژی و جایگاه آن در میان ساختارهای زبانی؛ دوم، تحلیل معناشناختی عبارات با تأکید بر پدیده‌هایی چون تک‌معنایی، چندمعنایی، فرازیولوژیک بوتونلیک (تمامیت عبارتی) و فرازیولوژیک چتیشمه (ابهام معنایی)؛ و سوم، بررسی ترکیب‌های واژگانی شامل عبارات اصلی، ترکی و وامی، با ذکر نمونه‌های برگرفته از فارسی، عربی و روسی و تحلیل حضور آنها در گفتمان اوزبیک، اعم از تاریخی، کهن و نوپدید (نیولوگ).

فصل پنجم نیز به مناقشه، نتیجه‌گیری، محدودیت‌های پژوهش و پیشنهادهاى آینده اختصاص دارد و با اتکاء بر بیش از چهل منبع علمی معتبر، غنای نظری تحقیق را تضمین می‌نماید.

بی‌گمان، این رساله، با رویکردی علمی، زبانی فصیح، تحلیل‌های دقیق، و ساختار منسجم، سهمی درخور در اعتلای زبان‌شناسی اوزبیک در افغانستان دارد و خلأهای موجود در این حوزه را با گامی مؤثر پاسخ گفته است. شایسته است تا

تقریظ

زبان، تنها ابزار بیان اندیشه نیست؛ بلکه خانه هستی انسان و آینه تمام‌نمای فرهنگ، حافظه تاریخی و نظام فکری یک ملت است. هر واژه، هر ترکیب و هر عبارت، حامل ژرفهای زبان از معناست که فراتر از سطح فورم و معنای سطحی آن بوده، به ژرفای هویت جمعی یک قوم و یک ملت پیوند می‌خورد. در این میان، زبان اوزبیک، با پیشینهٔ پر بار و گسترهٔ فرهنگی کهن در جغرافیای افغانستان، از ظرفیت‌های مغفول و گنجینه‌های زبانی ارزشمندی برخوردار است که نیازمند واکاوی و واکنش علمی ژرف‌نگرانه می‌باشد.

رسالهٔ فعلی، تحت عنوان «فرازیولوژی اوزبیک و بررسی آن»، نه تنها پاسخی به این نیاز علمی است، بلکه افق‌های تازه در حوزهٔ زبان‌شناسی علی‌الخصوص در فرازیولوژی و معناشناسی زبان اوزبیک در افغانستان می‌گشاید. نویسندهٔ اثر، پوهنبار امیدالله بیانی، با بهره‌گیری از روش‌شناسی دقیق، منابع متقن و دیدگاهی نوین، به بررسی یکی از حوزه‌های تخصصی زبان‌شناسی پرداخته که تا کنون کمتر مورد توجه قرار گرفته است.

آن‌چه این تحقیق را از سایر تلاش‌های مشابه متمایز می‌سازد، پیوند استادانهٔ تحلیل نظری با داده‌های زبانی بومی و نیز تطبیق مؤثر مفاهیم علمی روز با ساختارهای ویژهٔ زبان اوزبیک در افغانستان است. نویسنده، ضمن مرور مفصل بر سیر تاریخی و نظریه‌های بنیادین فرازیولوژی در زبان‌های ترکی، از جمله اوزبیک به واکاوی دقیق ترکیب‌های عباراتی و معنایی آن پرداخته و جنبه‌های تازه از عبارت‌های اوزبیک مانند تک معنایی، چندمعنایی، ابهام معنایی و نفوذ عبارات زبان‌های دیگر در گفتمان اوزبیک را به خوبی شناسایی نموده است.

این تحقیق در پنج فصل و بر اساس رهنمود وزارت تحصیلات عالی تدوین شده است. فصل‌های اول، سوم و پنجم به ترتیب به کلیات پژوهش، روش‌شناسی و مناقشه و نتیجه‌گیری اختصاص یافته‌اند. فصل چهارم، به عنوان بخش اصلی رساله، به بررسی چستی فرازیولوژی، معناشناسی و ساختار ترکیب‌های عبارتی در زبان اوزبیک با تمرکز بر دوره‌های ترکی قدیم، اوزبیک کلاسیک و معاصر می‌پردازد. همچنین، نقش و تأثیر عبارات وامی از زبان‌های فارسی، عربی و روسی و ویژگی‌های آن‌ها در ساختار زبان اوزبیک تحلیل می‌شود.

رساله‌ی استاد بیانی، از نظر انسجام ساختار، تنوع منابع، دقت در روش تحقیق و پرداختن به مصادیق بومی، در سطح بالای علمی قرار دارد و می‌تواند سرمشقی راه‌گشا برای پژوهشگران جوان در عرصه‌ی زبان اوزبیک و به ویژه زبان اوزبیک افغانستان باشد.

بدین وسیله، این اثر علمی را سندی شایسته برای ارتقای رتبه علمی پوهنیا به رتبه پوهنمل دانسته، اطمینان دارم که استمرار فعالیت‌های علمی ایشان، افق‌های نوین برای زبان‌شناسی اوزبیک در کشور خواهد گشود.

با عرض احترام
پوهاند فیض‌الله نصری
استاد دپارتمنت دری پوهنځی زبانی و ادبیات پوهنتون بلخ

تقریب پوهاند نیشنواله نوری بر رساله تحقیق پوهنیا دپارتمنت دری پوهنځی زبانی و ادبیات پوهنتون بلخ
دپارتمنت دری پوهنځی زبانی و ادبیات پوهنتون بلخ
دپارتمنت دری پوهنځی زبانی و ادبیات پوهنتون بلخ

تقریب پوهاند فیض‌الله نصری بر رساله تحقیق پوهنیا دپارتمنت دری پوهنځی زبانی و ادبیات پوهنتون بلخ
دپارتمنت دری پوهنځی زبانی و ادبیات پوهنتون بلخ
دپارتمنت دری پوهنځی زبانی و ادبیات پوهنتون بلخ

ک

تقریظ

فرازیولوژی یا عبارت‌شناسی، یکی از شاخه‌های نسبتاً نو و بنیادین دانش زبان‌شناسی است که به بررسی عبارات (فرازیولوگیزم‌ها) و معناهای خاص و ضمنی آن‌ها می‌پردازد. این حوزه علمی، نه تنها بُعد ساختاری زبان را روشن می‌سازد، بلکه پیوند عمیق آن را با فرهنگ، تفکر، ذهنیت و تاریخ یک ملت نیز بازتاب می‌دهد. در زبان اوزبیک، فرازیولوژی جلوه غنی از بیان عاطفی، ادبی و فرهنگی را فراهم می‌سازد که مطالعه علمی آن برای فهم بهتر ساختار معنایی زبان و ارتقای دانش زبان‌شناسی در افغانستان، اهمیت ویژه دارد.

اگرچه زبان‌شناسی اوزبیک در جمهوری اوزبیکستان به گونه تخصصی و سازمان‌یافته رشد یافته است، اما در افغانستان هنوز این عرصه به‌ویژه در شاخه‌های مدرن آن چون فرازیولوژی، در آغاز راه قرار دارد. پژوهش‌های انجام‌شده غالباً رنگ و بوی ادبی دارند و تحقیقات علمی در حوزه‌های تخصصی زبان‌شناسی مانند صرف، نحو، معناشناسی، واژه‌شناسی و به‌ویژه عبارت‌شناسی، بسیار محدود، پراکنده و نیازمند سامان‌دهی بیشتر است.

در چنین بستر علمی، تدوین رساله با عنوان «اُزبیک فرازیولوژیسی و اونینگ اؤرگنیشی» از سوی پژوهشگر نوجوان ما پوهنیار امیدالله بیانی، گامی درخور ستایش و سهمی ارزنده در تقویت دانش زبان‌شناسی اوزبیک در کشور به‌شمار می‌رود. این اثر بر بنیاد رهنمودهای وزارت تحصیلات عالی افغانستان در پنج فصل تدوین شده و از نگاه محتوا، انسجام ساختار، روش علمی و رویکرد تحلیلی، درخور توجه می‌باشد.

فصل نخست به کلیات تحقیق اختصاص یافته که در آن مفاهیم ابتدایی، هدف، اهمیت و پرسش‌های پژوهشی مطرح شده‌اند. فصل سوم نیز روش تحقیق و منابع و ابزارهای گردآوری داده‌ها را با شفافیت علمی توضیح می‌دهد. فصل پنجم، به جمع‌بندی یافته‌ها، بررسی چالش‌های پژوهشی و ارائه پیشنهادات علمی می‌پردازد.

در فصل دوم، پژوهشگر با رویکردی تاریخی، تحلیلی و تطبیقی، سیر تحول دانش فرازیولوژی را در زبان‌های ترکی، به‌ویژه زبان اوزبیک بررسی نموده است. هم‌چنین جایگاه و سطح این دانش را در اوزبیکستان و افغانستان تحلیل کرده و به معرفی منابع، مکاتب علمی و چالش‌های موجود پرداخته است.

فصل چهارم که اساسی‌ترین بخش این رساله به‌شمار می‌رود، به بررسی دقیق داده‌های زبانی اختصاص دارد. پژوهشگر در این فصل، چستی عبارت و ساختارهای عبارتی، ویژگی‌های معنایی آن‌ها و ترکیب واژگانی‌شان را با دقت علمی تحلیل کرده است. او نه تنها به عبارات اصیل اوزبیک و ترکی پرداخته، بلکه تأثیر زبان‌های فارسی، عربی و روسی را نیز بر فرازیولوگیزم‌های اوزبیک بررسی نموده و تحلیل‌هایی دقیق دربارهٔ روابط معنایی مانند مترادف‌ها، متضادها، چندمعنایی و ابهام معنایی ارائه کرده است.

استفاده از منابع علمی معتبر به زبان‌های گوناگون، رعایت روش‌شناسی دقیق تحقیق، زبان علمی سنجیده و تحلیل‌های روشن، این رساله را در زمره آثار معتبر و پیشرو در حوزهٔ زبان‌شناسی اوزبیک در افغانستان قرار داده است.

بی‌گمان، این اثر می‌تواند منبعی معتبر برای پژوهشگران آینده بوده و الگویی موفق برای پژوهش‌های علمی در این عرصه باشد. با توجه به سطح علمی،

نوآوری محتوایی، انسجام ساختاری و هماهنگی کامل با رهنمودهای وزارت تحصیلات عالی، این رساله شایسته تأیید بوده و نویسنده آن مستحق دریافت رتبه علمی پوهنمل می باشد.

با احترام

پوهنمل محمد یعقوب قره ش
استاد دپارتمنت اوزبیکي پوهنځي زبان و ادبیات پوهنتون بلخ

تقریظ پوهنملی محمد یعقوب قره ش بر رساله تحقیقی پوهنمل امیر محمد بیانی در حیطه ژورنال
۱۴۰۱/۱۱/۱۴ حرام و بداند بررسی مورد تأیید انجمن علم قرآن کریم و موضوع برچ بودگی
شماره (۴) کتاب جلدت زیارتنامه و بیانی

تقریظ پوهنملی محمد یعقوب قره ش
پوهنمل محمد یعقوب قره ش
۱۴۰۱/۱۱/۱۴
انجمن علم قرآن کریم
پوهنمل محمد یعقوب قره ش

سۆز باشی

الحمد لله حمداً كثيراً طيباً مباركاً فيه والصلوة والسلام على من لا نبي بعده و اما بعد: هر بير خلق نینگ تیلی - اونینگ فرهنگی، تاریخی و دنیاقره شی نینگ انعکاسی دیر. تیل فقط سۆزلرنینگ یوزه کی معناسیدن عبارت بؤلپب قالمه ی، بلکه تیره ن و چوقور مضمونلرنی هم اؤزیده مجسم ایتهدی. شو باعث سۆز و عباره لر خلق نینگ ایچکی کپچینه لری، فکر و اویلاولری، شونینگدپک، اونینگ دانالیگی همده حیاتی تجربه لرنی افاده لاوچی واسطه حسابلنه دی. انه شو جهتدن عباره لر (فرازیمه لر) تیلده تفکر، دانالیک و معنویت نینگ تیریک افاده سی دیر.

اؤزبیک تیلده گی عباره لر خلق دانالیگی، تاریخی تجربه و تورموشدن آلینگن خلاصه لر اساسیده شکللنپب، خلق نینگ کونده لیک حیاتی همده دنیانی انگلش طرزینی عکس ایتتیره دی. شو باعث، اؤزبیک فرازیولوژیسینی اؤرگنیش نه فقط تیل شناسلیک، بلکه مدنیت شناسلیک، تاریخ و فولکلور شناسلیک نقطه نظریدن هم اونوملی دیر.

عباره لر فقط بدیعی ادبیاتده اېمس، بلکه جانلی آغزه کی نطقده هم کینگ قوللنه دی. اولر نطقه تاثیرچنلیک، حسیات، تصویریلیک بغیشلب، فکرنی ایخچم افاده لی بیتکزیش امکائینی بهره دی. شو سببلی، فرازیولوژینی اؤرگنیش تیل شناسلیک نینگ اساسی یؤنلیش لریدن بیری سنه له دی.

عباره لر نینگ ماهیتی، باشقه تیل بیرلیکلریدن فرقلی جهت لری، فرازیولوژی علمی نینگ اؤرگنیش موضوعی همده تاریخی رواجلنیش جریانینی بیلش

ضرور. شو جهتدن اولرنينگ معنا، شکل و گرامري خصوصيتلريني تحليل ايتيش مهم حسابلنه دي.

افسوس که، افغانستانده عباره لر نظري جهتدن بيرليچه تدقيق ايتيلمه گن. شو باعث، اوشبو تدقيقات نينگ دستلبکی باسقيچيده عباره لر نينگ مستقل تيل بيرليگی صفتيده گی اؤرنی، فرازيولوژی علمي نينگ شکللنیشی و تورکي تيللر، جمله دن، اؤزبېک تيل شناسليگيده اؤرگنیش تمايللريني انيقلشگه حرکت قيلينه دي.

سؤزلريم يکونیده، برچه استادلر، خصوصاً، ارداقلی رهنما استاديم پوهاند دوکتور محمد صالح راسخ جنابليگه صميمي منتدارچيلیک بيلديره من. او کيشی نينگ علمي رهنما ليکلری، صبر-طاقتی و فداييلیگی اوشبو تدقيقات نينگ موفقیتلی يکونلنیشیده مهم اؤرين توتدی. استاديمگه ساغليک، اوزاق عمر و دايمي سعادت تيله يمن.

حرمت بيلن

پوهنمل اميدالله بيانی

بلخ اؤزبېک تیلی و ادبياتی بؤليمی استادی

خلاصه

فراز يولوژى جهان تىل شناسلىگى اينىقسە اۆزبېك تىل شناسلىگىدە يىنگى تىل شناسلىك ساحەلرىدىن بىرى بۆلسە-دە، اېنگ سرعت بىلەن رواجلەنگەن ساحەلردىن بىرى حسابلەندى. فراز يولوژى علمى تىل شناسلىك نىنگ فونېتىكس، گرامر، لېكسىكولوژى كىبى ساحەلرى اۆرگىلىشى قىچەلىك اهمىتلى بۆلسە، فراز يولوژى علمىنى اۆرگىنىش، اونىنگ ماھىتىنى بىلىش اۆشنىچەلىك اهمىتلى دىر. اوشبو تىلىقات نىنگ بىرلەمچى مقصدى، فراز يولوژى علمى نىنگ نىمەلىگى ھمدە عبارەلرنى باشقە تىل بىرلىكلەردىن فرقلش و توشونىش بۆلسە، اىگىلەمچى مقصدى اونىنگ اۆرگىلىش تارىخى بىلەن باغلىق معلوماتلار و مذکور علم نىنگ اصل ماھىتى توركىي شناسلىكدە خصوصاً اۆزبېك تىل شناسلىگىدە و افغانستاندە اۆرگىلىشىنى تھلىل قىلىش دىر. دېمەك، تىلىقاتىمىز نىنگ اصل موضوعى، تىل بىرلىكلەردىن بۆلمىش عبارە نىنگ ماھىتى و اوشبو تىل بىرلىگىنى اۆرگەندىگەن علم موضوعى اىنقىلش ھمدە مذکور علم نىنگ بىزگە علاقەلى بۆلگەن مەنبەلەردە قەندەى اۆرگىلىشى حقىدەگى معلوماتلارنى بىغىش، تھلىل قىلىش و نھائىدە، اولردىن نىتجە چىقىرىش دىر. شونىنگ اوجون، فراز يولوژىك عبارە (فرازىمە) و فراز يولوژى نىمەلىگى، عبارەلەرنىنگ مەنابى خصوصىتلەرى و عبارەلەر لغت بايلىگى كىبى موضوعلار اۆرگىلەندى. اۆزبېك فراز يولوژىسى و اونىنگ اۆرگىلىشى ناملى تىلىقاتدە، عمومى شەكلدە كىتابخانوى تىلىقات اصولىدن فايده لىنىب، تىل شناسلىك مەتودلەردىن اېسە تارىخى جھەتدن تىلىقات قىلىش اصولى (دىكرونىك) خصوصاً تىل نىنگ حاضرىكى حالتى جھەتدن تىلىقات قىلىش اصولى (سىنكرونىك) مەتودى؛ كانتىسكتولوژىك، ورنىتلى لىك، ستوروكتورل-تىپولوژىك، قىاسلش،

اۋزلىشكن عبارەلرنى اېتىمولوژىك جەھتەن تېكشىرىش و باشقە مېتودلر اساسىدە
اۋرگىلىگن. مذكور تەدقىقات، تىل شناسلر، فولكلور شناسلر ھەمدە اۋزبېك
تىلى نىنگ فرازىولوژىك بايلىگىنى اۋرگىشىگە قىزىقوۋچى كېنگ كىتابخانىلر
اوچون مۇلجلىنگن.

تېنىچ سۆزلەر: اۋزبېك تىل شناسلىگى، شكىل، فرازىولوژى، عبارە، معنائى
خصوصىت، معنا.

بیرینچی بۆلیم

تحقیق کلیاتی

- ۱-۱- کیریش ۱
- ۲-۱- مسأله نینگ آچققلنیشی (مسأله بیانی) ۴
- ۳-۱- تدقیقات نینگ اهمیتی و ضرورتی ۶
- ۴-۱- تدقیقات نینگ هدف-مقصدلری ۸
- ۱-۴-۱- اصلي هدفی ۸
- ۲-۴-۱- فرعي هدفلری ۸
- ۵-۱- تحقیق سؤراقلری ۹
- ۱-۵-۱- اصلي سؤراق ۹
- ۲-۵-۱- فرعي سؤراقلر ۹

ایکینچی بۆلیم

تحقیق اؤتمیشی و اثرلرگه باقیش

- ۱-۲- اؤزبیک فرازیولوژیسی نینگ شکللنیشی و ترقیاتی ۱۲
- ۲-۲- تورکي تیللر فرازیولوژیسینی اؤرگنیش تاریخیه قیسقه نظر ۱۴
- ۳-۲- اؤزبیکستانده اؤزبیک فرازیولوژیسی نینگ اؤرگنیلیشی همده ترقیاتی ۲۲
- ۴-۲- افغانستانده فرازیولوژی نینگ اؤرگنیلیشیگه قیسقه نظر ۳۰

اۋچىنچى بۆلۈم

تحقيق نىنگ مېتودى و موادى

- ۱.۳-تدقيق نىنگ مېتودى ۴۵
- ۲.۳-تدقيق نىنگ موادى ۴۶

تۇرتىنچى بۆلۈم

تحقيق نتيجه لىرى

- ۱.۴-فرازىولوژىك عبارە و فرازىولوژى نىمەلىگى ۴۷
- ۱.۱.۴- عبارە و اونى اۋرگنەدىگن بىلىم ۵۰
- ۲.۱.۴- عبارە نىنگ باشقە تورغون بىرىكمە لردن فرقلرى ۵۲
- ۳.۱.۴- عبارە لرنىنگ افادە و مضمون پىلانلىرى ۶۱
- ۱.۳.۱.۴- عبارە نىنگ افادە پىلانى ۶۱
- ۲.۳.۱.۴- عبارە نىنگ مضمون پىلانى ۶۳
- ۴.۱.۴- فرازىمە لرنىنگ گراممى شكىلى ۶۴
- ۲.۴- عبارە لرنىنگ معنایى خصوصىتلىرى ۶۶
- ۱.۲.۴- بىر معنالى و كۆپ معنالى عبارە لىر ۶۷
- ۲.۲.۴- فرازىمە لرنىنگ معنایى تورلىرى ۷۷
- ۱.۲.۲.۴- فرازىولوژىك بوتونلىك ۷۹
- ۲.۲.۲.۴- فرازىولوژىك چتىشمە ۷۹
- ۳.۲.۴- عبارە لرنىنگ شكىل و معنا مناسبتلىرىگە كۆرە تورلىرى ۸۱
- ۱.۳.۲.۴- عبارە لرنىنگ شكىل مناسبتىگە كۆرە تورلىرى ۸۱
- ۱.۱.۳.۲.۴- فرازىولوژىك امونىملر ۸۳

- ۸۷ ۲.۱.۳.۲-۲-فرازبولوژىك پرونىملر
- ۸۷ ۳.۱.۳.۲-۳-عباره لردە ورىنتلىش
- ۹۲ ۲.۳.۲-۲-عباره لرنىنگ معنا مناسىتىگە كۆرە تورلرى
- ۹۳ ۲.۳.۲-۲-۱-فرازبولوژىك سىنونىملر
- ۹۸ ۲.۲.۳.۲-۲-فرازبولوژىك انتونىملر
- ۱۰۱ ۳.۴-۳-اۋزىپك فرازبولوژىك عبارة لر لغت بايلىگى (عبارة لر تركىبى)
- ۱۰۳ ۱.۳.۴-۱-اۋز قىلم و اۋزلىشگن قىلم عبارة لر
- ۱۰۴ ۱.۱.۳.۴-۱-اۋز قىلم عبارة لر و اولرنىنگ خصوصىتلىرى
- ۱۰۵ ۱.۱.۱.۳.۴-۱-عموم توركى عبارة لر
- ۱۰۷ ۲.۱.۱.۳.۴-۲-صاف اۋزىپكچە عبارة لر
- ۱۰۹ ۲.۱.۳.۴-۲-اۋزلىشگن قىلم عبارة لر
- ۱۱۱ ۱.۲.۱.۳.۴-۱-فارسىدن اۋزلىشگن عبارة لر و اولرنىنگ خصوصىتلىرى
- ۱۱۴ ۲.۲.۱.۳.۴-۲-عربچەدن اۋزلىشگن عبارة لر
- ۱۱۹ ۳.۲.۱.۳.۴-۳-روس تىلىدن كلكەلش يولى بىلن اۋزلىشگن عبارة لر
- ۲.۳.۴-۲-عبارة لرنىنگ ايشلتىش دايره سى، يىنگىلىك و تارىخىلىك
- ۱۱۹ بېلگىلىرىگە كۆرە عبارة لر
- ۱۲۲ ۳.۳.۴-۳-يىنگىلىك و تارىخىلىك بېلگىلىرىگە كۆرە عبارة لر
- ۱۲۳ ۱.۳.۳.۴-۱-تارىخى (استورىزم) عبارة لر
- ۱۲۵ ۲.۳.۳.۴-۲-ارخىزىم عبارة لر
- ۱۳۰ ۳.۳.۳.۴-۳-نېولوگىزم عبارة لر

بېشىنچى بۆلۈم

مناقشە ۋە نەتىجە

۱۳۱	مناقشە
۱۳۶	نەتىجە
۱۳۸	تەدقىقات نىنىگ چېكلاۋى (مەھدودىتى)
۱۴۰	پىشئھادلر
۱۴۳	منبعلر

بیرینچی بۆلیم تحقیق کلیاتی

۱.۱- کیریش

الحمد لله رب العالمين و الصلوة و السلام على سيد المرسلين و على آله و اصحابه
اجمعين و اما بعد؛

عباره انگلیس تیلیده phrase و اونینگ اؤرگنه دیگن علمی phraseology دېب
اېسلنه دی، عباره (phrase) یونانچه phrasis (عباره، جمله) سؤزیدن آلینگن
بۆلیب، تیل شناسلیک تهرمینى صفتیده، نطق نینگ توگل فکر بیلدیرووچی عادتده
گپگه تېنگ کېلووچی مستقل بیرلیگی دیر. عبارهنی اؤرگنه دیگن علم
(فراز یولوژی) تیل شناسلیک نینگ ینگى مستقل علم ساحه سی حسابلنه دی.
اؤزبېک تیل شناسلیگیده هم عباره مستقل و کۆپ اؤرگنیلگن ساحه لردن بیرى
بۆلسه ده، افغانستان اؤزبېکلری آره سیده قوللنیه دیگن عباره لر علمی جهتدن انچه
اؤرگنیلمه گن ساحه دیر. ایتیش ممکن که، بیز نینگ یورتیمیزده عباره نیمه لیگی،

۲/ اۋزبېك فرازيولوژيىسى و اونىنگ اۋرگنلىشى

عباره بىلن باشقه تورغون بىرىكمه لرنىنگ فرقى، عبارة و سۈز بىرىكمه لرنىنگ گراممى شىكللىرى، عبارة لرنىنگ معنائى خصوصىتلىرى، اۋزبېك فرازيولوژىك عبارة لر لغت بايلىگى (عبارة لر تركىبى) حقىده حلى علمى تديق ايشلىرى عملگه آشمه گن.

اۋزبېك فرازيولوژىسى ۲۰-عصر باشلىرىده روس تىل شناسى يېوگېنى دمىترېوويچ پالېوانوف نىنگ علمى و تديقى ايشلىرى بىلن اۋرته گه كېلىپ، اۋزبېك فىلولوگلىرى عبدالرووف فطرت، غازى عالم يونسوف، واحد عبداللهف، پروفىسور نتن مللهف و باشقه لرنىنگ نوایى اثرلىرىده گى تورغون بىرىكمه لرنى تورلى عنوانلر آستىده تديق قىلىشى بىلن پيدا بۇلدى. بىراق اۋزبېك تىل شناسلىرى نىنگ اعترافچە، اۋزبېك فرازيولوژىسى علمى شكلده ۲۰-عصر نىنگ ۵۰-يىللىرىده اۋزبېك فرازيولوژىسى نىنگ اساسچىسى دېب اته لمىش پروفىسور دوكتور شوكت رحمت اللهف نىنگ علمى ايزلىنىشلىرى و تديققاتلىرى بىلن باشلىنگن.

افغانستانده فرازيولوژىك عبارة و فرازيولوژى ساھه سىده ارداقلى پروفىسور رحىم الهام، محمد الله لطف و احمد سيارلرنىنگ فارسى-درى تىلىده فرازيولوژىك عبارة لر بۇيىچە تديققاتلىرى عملگه آشگن.

اۋزبېك فرازيولوژىك عبارة لرى بۇيىچە دوكتور فىض الله اىماق نىنگ «خلق دردانه لرى»، دوكتور عارف عثمان نىنگ «خلق تفكرى»، محمد صالح حساس نىنگ «ضرب المثللر و مقاللر»، نعمت الله يۇلداش نىنگ «آته لر سۈزى» اثرلىرىده افغانىستان اۋزبېك تىلىده گى عبارة لرنىنگ نمونه لرى موجود. بىراق ارداقلى تديققاتچىلر عبارة بىلن مقال (ضرب المثل)، متل و باشقه تورغون

تحقیق کلیاتی / ۳

بیریکمه‌لرنی اجره‌تمه‌ی، اولرنی بیر تیل بیرلیگی حسابله‌گن. درحقیقت، مذکور اثرلرده تورغون بیریکمه‌لر اؤرگنیلگن، نه فقط بیر عبارہ.

افغانستان اؤزبکلری تیلیده‌گی فرازیولوژیک عبارہ‌لر (افغانستان اؤزبک فرازیوگرافیه‌سی) بویچه یگانه و علمی جهتدن ایشله‌گن اثر حرمتلی محمد حلیم یارقین نینگ «اؤزبک فرازیولوژیک سؤزلیگی» (افغانستان اؤزبک تیلیده‌گی) ناملی اثری‌دیرکه، مؤلف افغانستان اؤزبکلری تیلیده‌گی فرازیولوژیک عبارہ‌لرینی عیناً اؤز تلفظی بیلن کپلتیرگن.

بوندن تشقری، ذکرالله ایشانچ‌نینگ «حاضرگی اؤزبک تیلی» (گرامر - مارفولوگیه) اثریده هم عبارہ، اونینگ معنایی تورلری و فرازیولوژی حقیده قیسقه معلوماتلر بپریلگن. شو یؤنلیشده یازیلگن ینه بیر تدقیقات ایشی ذبیح‌الله چۆلپان‌نینگ ماسترلیک تیزیسی «شمالی افغانستان اؤزبک تیلیده لپکسیک-فرازیولوگیگ و گرامه‌تیک سینونیمیه» ناملی اثری‌دیر.

مذکور اثر اوچ بۆلیمدن عبارت بۆلیب، فقط ایکینجی بۆلیمی «شمالی افغانستان اؤزبک تیلیده فرازیولوژیک سینونیمیه» دپ ناملنهدی. او اوشبو علمی ایشیده اؤزبک فرازیولوژیک عبارہ‌لری‌نینگ سینونیم‌لرینی محمد حلیم یارقین اثری موادی اساسیده تحلیل آستیده آلگن. درحقیقت، چۆلپان اوشبو اثرده افغانستان اؤزبکلری تیلیده‌گی فرازیولوژیک سینونیم‌لرنی تحلیل قیلگن. محمد حلیم یارقین ایشی اېسه افغانستان اؤزبکلری تیلیده‌گی عبارہ‌لرنی تۇپلش بۆلیب، مذکور ایزلنیش اصلیده اؤزبک فرازیوگرافیه‌سی ساحه‌سیده یازیلگن.

یورتیمیزده اؤزبک فرازیولوژیک عبارہ‌لری‌نینگ اؤرگنووچی علمی (فرازیولوژی) گه کپلسک، فرازیولوژیک عبارہ و فرازیولوژی نیمه‌لیگی همده

۴/ اۋزبېك فرازيولوژىسى و اونىنگ اۋرگنلىشى

اۋزبېك فرازيولوژىسى نىنگ شكللىشى و تحولى، عبارلر نىنگ معنایى خصوصىتلىرى، اۋزبېك فرازيولوژىك عبارلر لغت بايلىگى (عبارلر تركىبى) حقىده علمى و نظرى جهتدن معلومات بېرووچى تدقیقات ایشى حلیگچه بره تیلمه گن. شونگه كۆره، قۇلنگیزده گى تدقیقى اثر «اۋزبېك فرازيولوژىسى و اونىنگ اۋرگنلىشى» نامى آستیده ۵ بۆلیمده تدقیق اېتىلگن.

بیرینچى بۆلیم «تحقیق کلیاتى» دېب ناملىگن بۆلیم، اوندە كىرىش، مسأله بیانى، تحقیق اهمیتی و ضرورتى همده تحقیق نىنگ هدف و سۇراقلرى بیان قىلىنگن.

ایکینچى بۆلیم «تحقیق اۋتمىشى» دېب ناملىب، اۋزبېك فرازيولوژىسى نىنگ شكللىشى و ترقیاتی، فرازیمه (عباره) همده فرازيولوژى علمى نىنگ اۋرگنلىش تاریخی یارىتىلگن. شونىنگدېك، توركى شناسلىكده دايره سیده، خصوصاً، اۋزبېكستان و افغانستانده فرازيولوژى قندهى اۋرگنلىگنلىگى حقىده به تفصیل معلومات بېرىلگن.

اۋچینچى بۆلیم «تحقیق نىنگ مېتودى و موادلىرى» دېب ناملىب، اوندە فرازيولوژىك بېرىلکلرنى اۋرگنلىش اوچون قۇللىنىلگن اصوللر و مېتېریاللر كېلتىرىلگن. تۆرتینچى بۆلیم «تحقیق نتيجه لرى» دېب اته لیب، اساساً، اوچ یۇنلىش بۇيىچه علمى ایزلىشىلر تقدیم اېتىلگن. جمله دن، فرازيولوژىك عباره و فرازيولوژى علمى نیمه لیگى، عبارلر نىنگ معنایى خصوصىتلىرى همده اۋزبېك فرازيولوژىك عبارلر نىنگ لغت بايلىگى تحلیل قىلىنگن.

سۇنگى بۆلیم «مناقشه و نتيجه» دېب ناملىب، اوندە موضوع بۇيىچه مناقشه، اېرىشىلگن نتيجه لر و تدقیقات نىنگ اېرىم چېكلاولرى كېلتىرىلگن.

۱.۲- مسأله‌نینگ آچیق‌لنیشی (مسأله بیانی)

اۋزبېک تیل شناسلیگیده فرازیولوژی ۲۰-عصرنینگ باشلریده روس و اینیقسه اۋزبېک تیل شناسلری نینگ علمی-عملي ایزلنیشلری نتیجە سیده شکلنه باشلەگن. سۈنگگی بیتمیش بیش ییل دوامیده بو یۈنلیشده اۋزبېکستانده کتە یوتوقلر قۇلگە کیریتیلدی. اینیقسه، پروفیسور شوکت رحمت‌الله‌ف نینگ علمی فعالیتی بو ساحه‌نینگ رواجیده علیحده اۋرین اېگلله‌یدی. او اۋزبېک فرازیولوژیسی نینگ نظری اساسلرینی یرەتگن و اونی مستقل یۈنلیش صفتیده شکللتیرگن عالم صفتیده اعتراف اېتیلەدی.

افغانستانده اېسه اۋزبېک فرازیولوژیسی ساحه‌سیده علمی اثر یرەتگن یگانە تیل شناس عالم - محمد حلیم یارقین‌دیر. اونینگ «اۋزبېک فرازیولوژیک سۈزلیگی» (اصلیده بو کتاب اۋزبېک فرازیوگرافیه‌سی حقیده یازیلگن اثر دیر) بو یۈنلیشده‌گی ایلک و حاضرچه یگانە منبع دیر. مذکور اثر ایگی قسمدن عبارت: بیرینچی قسمده اۋزبېک فرازیولوژیک عبارەلری و فرازیولوژیک بیرلیکلر حقیده‌گی قیسقه نظری کیریش بېریلگن، ایکنیچی قسم اېسه «اۋزبېک تیلی فرازیولوژیک عبارەلر سۈزلیگی» دن عبارت بۇلیب، اوندە ۲۹۲۵ تە اۋزبېکچە عبارە تۈپلنگن.

شونی تأکیدلش لازم‌که، دوکتور فیض‌الله ایماق، دوکتور عارف عثمان، محمد صالح حساس، نعمت‌الله یۇلداس کبی تدقیقاتچیلرینینگ اثرلریده اۋزبېکچە عبارەلر اوچرەیدی. اما اولرینینگ تدقیقاتلری اساساً مقال (ضرب‌المثل) و باشقه تورغون بیریکمەلر تۈپلمی خصوصیتیگە اېگە. مذکور تدقیقاتچیلر

۱۶/ اۋزبېك فرازيولوژىسى و اونىنگ اۋرگنلىشى

فرازيولوژىك عبارلر بىلن خلق مقاللىرىنى كۆپىنچە بىر خىل بىرلىك صفتىدە تلقىن اپتىشىگن و اولر آره سىدە فرقىنى اجره تىب كورستمە گنلر. بو خطا بلكه تىل شناس آره سىدە هم كېنگ ترقلگن. مثلاً: ذكرالله ايشانچىنىنگ «حاضرگى اۋزبېك تىلى» (گرامر - مارفولوگىه) اثرىدە هم شوندى اهلش تلقىنلر اوچرىدى.

شو باعدن، اۋزبېك فرازيولوژىسى حقىدە يىنگى علمى اثر يره تىش ضرورتى توغىلماقده. بوندى اثرده اۋزبېك فرازيولوژىك عبارلرى و فرازيولوژى علمى نىنگ نظرى همده علمى جهتلرى هر تمانلمە تحليل قىلىنىشى لازم.

مذكور تدقيقات ايشىمىزده بىز اۋزبېك فرازيولوژىسى نىنگ شكللىنىشى و ترقياتى، فرازيولوژىك عبارە همده فرازيولوژىك بىرلىكلرنىنگ علمى ماهىتى، عبارلر بىلن باشقه تورغون بىرىكمەلر اۋرته سىدە گى فرقلرنى چوقور اۋرگىشىنى مقصد قىلگنمىز. تدقيقات دايره سىدە عبارلرنىنگ معنایى خصوصىتلرىف اولرنىنگ تركيبى تۈزىلىشى، ملي (اۋز قىلم) و اۋزلىشمە قىلم فرازيولوژىك عبارلر تحليل قىلىنەدى. شونىنگدېك، فرازيولوژى نىنگ تدقيق اپتىش موضوعى و مېتودلرى انىقلىنىپ، عبارە و اونى اۋرگنەدىگن علمى يۈنلىش حقىدە گى نظرى بىلىملر تىزىملى طرزده يارىتىلەدى.

۱.۳- تدقيقات نىنگ اهمىتى و ضرورتى

وطنىمىزده اۋزبېك فرازيولوژىسىنى اۋرگىش مسأله سى حاضرچە بېترلى درجەده اعتبار قازانگن اېمس. بو يۈنلىش بۈيىچە مستقل علمى تدقيقاتلر دېپرلى يۇق، موجود معلوماتلر اېسە فقط اىرىم عمومى كوزە تىشلردن عبارت. شو سببلى

تحقیق کلیاتی / ۷

اۋزبېک فرازیولوژیسی نینگ نظری اساسلرینی علمی جهتدن انیقلب بېریش بوگونگی کونده جوده ضرور مسأله لردن بیری دیر.

مذکور تدقیقات نینگ اهمیتی شونده که، او افغانستان اۋزبېک تیلیده گی فرازیولوژیک تیزیمنی بیرینچی مرته علمی اساسده تحلیل قیلیشنی مقصد قیلگن. تدقیقات دوامیده اۋزبېک تیلیده گی عبارلر، مقاللر، متلر و باشقه تورغون بیریکمهلر اۋرته سیده گی فرقلر انیق میزانلر اساسیده اجره تیلهدی. بو آرقه لی فرازیولوژی علمی نینگ دایره سی کهنگه یه دی و افغانستانده گی اۋزبېک تیلی نینگ اۋزبېک خاص خصوصیتلری ینه ده انیقراق آچیلهدی.

شونینگدېک، اۋزبېک فرازیولوژیسی نینگ شکللنیش جریانیف اونینگ اۋتگن باسقیچلری و رواجلنیش یۆلینی تحلیل قیلهدی. بو جریانی افغانستان اۋزبېک تیلی موادلری بیلن سالیشتیریش، تیل شناسلیکده ینگ یانده شوولرنی پیدا قیلهدی. شونده فقط تیل توزیلمه سی اېمس، بلکه فرازیولوژیک بیریکلرنینگ مدنی، تاریخی و ملی ایلدیزلری هم آچیب بېریلهدی.

بو تدقیقات نینگ ضرورتی شونده که، افغانستانده اۋزبېک فرازیولوژیسی حقیده مستقل علمی اثرلر حاضرچه یوق. موجود ایشرلر کۋپراق خلق مقاللری یاکه تورغون بیریکمهلرنی بیغیش بیلن چېکلنیش قالگن. فرازیولوژیک عبارلر اېسه نظری جهتدن حلی تولید اۋرگنیلمه گن. شو باعث بو ایزلنیش افغانستان اۋزبېک تیلی فرازیولوژیسینی علیحده علمی یونلش صفتیده شکللتیریش یۆلیده مهم قدم بۆلهدی.

۸/ اۋزبېك فرازيولوژيىسى و اونىنگ اۋرگنلىشى

تدقيقات نتيجه سیده فرازيولوژيک بيرليکلر نىنگ تورلرى، اولر نىنگ معنا خصوصيتلرى، سىنونىمىک و اتونىمىک مناسبتلرىف ملي همده اۋزلمه قتلملرى اينقلنه دى. بوندن تشقري، اۋزبېك فرازيولوژيىسى نىنگ رواجلىشى باسقىچلرى تورکي تىللر بىلن سالىشتىرىلىب، ينگى علمي خلاصه لر چىقريله دى.

عموماً آلگنده، بو ايش نىنگ عملي اهميتى شونده که، او افغانستانده گى اۋزبېک تىل شناسلرى اوچون ينگى علمي يۋنلىش آچه دى. تدقيقات اۋزبېک فرازيولوژيىسى نىنگ نظري اساسلرىنى، تاريخي ايلدیزلرى و تیلده گى اۋرنىنى يىخىراق توشونىشگه ياردم بیره دى. نتيجه ده اۋزبېک تىلى فرازيولوژيىسىنى اۋرگنلىش دايره سى کهنگه يه دى، ينگى تدقيقاتلر اوچون زمينه يره تيله دى و بو تىل امکانيىتى ينه ده بايىتىشگه خدمت قيله دى.

۱.۴- تدقيقات نىنگ هدف-مقصدلرى

۱.۴.۱- اصلي هدفى

اۋزبېک تىلى نىنگ اۋسىشى و ترقياتي همده عزيز يورتميز - افغانستانده تىل شناسلىک نىنگ ينگى ساحه سى (فرازيولوژى علمى) نىنگ وجودگه کبلىشىنى تأمىنلش دىر. شو بىلن بيرگه فرازيولوژيک عبارلر نىنگ تورلى خصوصيتلرىنى انىق توشىنىب آلىش دىر.

۱.۴.۲- فرعي هدفلىرى

۱- تىل شناسلىکده عباره (فرازيمه) لر و فرازيولوژى نيمه ليگىنى آچىقلش و اولر نىنگ اهميتى و تورلى خصوصيتلرىنى توشىتىرىش؛

تحقیق کلیاتی / ۹

۲- فرازیولوژی نینگ اؤرگنه دیگن موضوعلرینی انیقلش و فرازیولوژی بویچه علمی ایش یره تیش؛

۳- تیل شناسلیک نینگ اوشبو توریده گی تحقیقی و علمی ایشلرنی کتاب و رساله شکلیده نشر ایتیش همده بیلیم یورتی اؤقوو ربهجه سیگه کیریتیش؛

۴- فرازیولوژی بویچه تدقیقات آلیب باره یاتگن طلبه لر، پروفیسور- اؤقتووچیلر و تیل شناسلیک موضوعلری بیلن قیزیقووچیلر اوچون منبع تیارلش دیر.

۵.۱- تحقیق سؤراقلری

اوشبو تدقیقاتده قوییده گی اصلی و فرعی سؤراقلرگه جواب بیره لده دی:

۱.۵.۱- اصلی سؤراق

عباره و فرازیولوژی نیمه؟ اؤزبیک فرازیولوژیسی قیسی یوتوقلرگه ابریشگن؟

۱.۵.۲- فرعی سؤراقلر

۱- تیل شناسلیک علمیده فرازیولوژیک عباره نیمه و فرازیولوژی نینگ اهمیتی نیمه دن عبارت دیر؟

۲- فرازیولوژیک عباره بیلن باشقه تورغون بیریکمه لر آره سیده فرق موجودمی یا یوق، فرقی بؤلگنده، اولر نیمه دن عبارت؟

۳- فرازیولوژیده قنده ی موضوعلرنی اؤرگنیش ممکن؟

۱۰/ اۋزبېك فرازيولوژىسى و اونىنگ اۋرگنلىشى

۴- اۋزبېكچە عبارەلر نىنگ معنابى خصوصىتلىرى نىمەلردن عبارت؟

۵- اۋزبېك تىلى فرازيولوژىك تىزىمىگە قىسى تىللردن عبارەلر كىرىب كېلگن؟

۶- عبارەلر نىنگ ىنگىلىك و تارىخىلىك بېلگىلىرى نىمەلردن عبارت بۇلىب، حاضرگى اۋزبېك تىلىدە گى عبارەلر نىنگ قىسى بېلگىسى اوستون توره دى.

ايکينچى بۆليم

تحقيق اۆتميشى و اثرلرگه باقىش

فرازىولوژى علمى اۆزى نىنگ قىسقه عمرىگه قره مسدن، دنيا تىل شناسلىگىده اېنگ اۆرگىلگن ساحه لرىدن بىرى حسابلنەدى. بو حادثه اينىقسە اۆزبېک تىل شناسلىگىده هم فرازىولوژى علمى نىنگ پيدا بۆلىشى و يوكسلىشى كۆپ عمرگه اېگه بۆلمسە دە، اېنگ كۆپ اۆرگىلگن ساحه لردن بىرى دىر.

وطنىمىزده اۆزبېک فرازىولوژىسى نىنگ اۆرگىلىش تارىخىگه اعتبار قره تەدىگن بۆلسك، حلىگچە هېچ قندەى مستقل تدقيق آلىب بارىلمەگن. اگرچه بو موضوعنى اۆرگىنىش نه فقط اۆزبېک تىل شناسلىگى، بلكه توركى شناسلىك (برچه توركى تىللى تىل شناسلىكلرى) همده فارسى و پشتو تىللىرى نىنگ مهم و اۆته اهمىتىلى موضوعلرىدن بىرى دىر.

فرازيولوژى - تيل نينگ اجتماعى و فرهنگى قتلملرينى اۋز ايچيگه آلگن خلقلر داناليگى، دنيا قره شى، عنعنه لرى و ملي خصوصيتلرينى عكس اېتتيره دى. افغانستان كىي كۋپ تيللى مملكتلر بير-بيري ييلن اۋزارا يقين علاقه ده بۈلگن بير حدود ده، فرازيولوژىك بيرليكلرنى اۋرگنيش نه فقط اۋزبېك تيلى نينگ خصوصيتلرينى، بلكه فارسى-درى، پشتو، توركمن و باشقه تيللر نينگ فرازيولوژىك توزيلمه لر ينى ساليشتيريش امكانىنى بېره دى. بو اېسه، توركى تيللر و باشقه تيل گروهلرى نينگ اۋز ارا تاثيرىنى، اۋخشش و فرقى جهتلرينى چوقورراق توشونيشگه ياردم بېره دى.

بىز فرازيولوژىنى توركى شناسلىكده اۋرگنيليشى همده توركى شناسلىكده اۋزبېك فرازيولوژىسى نينگ رولى، شونينگدېك، اۋزبېك فرازيولوژىسى نينگ شكللىشى و ترقياتىنى عليحده اۋرگنيش ييلن بيرگه افغانستانده فرازيولوژى حقيده قندهى تدقيقاتلر آلېب باريلگنلىگىنى آچىقلش ييلن بو تيل شناسلىك علمىنى يخشىراق و انىقراق توشونيش نيتيده تېكشيريپ، اولر نينگ يوتوقلرى همده كمچىليكلرينى اۋرگنيشگه ايتتيله ميز.

۲.۱- اۋزبېك فرازيولوژىسى نينگ شكللىشى و ترقياتى

عباره سۋز كىي تيلده ايشلتيش جهتنن جوده قديمى، عبارهنى سۋز ييلن باغلىق حالده اۋرگنيش كۋپ اېسكى پيتلرگه بارىب تقه له دى. بيراق عبارهنى مستقل لسانى موضوع (تيل بيرليگى) صفتيده اۋرگنيش بير نېچه عصرلىك تاريخگه اېگه. عباره (فرازيمه)نى اۋرگنوۋچى مستقل علم شرل بلى، فرديناند دۋ

تحقیق اۆتمیشی و اثرلرگه باقیش / ۱۳

سوسور، لومونوسوف و پالیوانوف کی عالیملرینینگ ایزلنیشلری طفیلی اؤرته گه کبلدی.

فرازیولوژی نظریه سی نینگ ایلک تدقیقاتچیسى، شبهه سیز، سویس-فرانسه لیک تیل شناس شری بلی (۱۸۶۵ - ۱۹۴۷) حسابلنه دی. او اؤزی نینگ «اسلوبیت رساله سی» (۱۹۰۵) و «فرانسه تیلی اسلوبیتی» (۱۹۰۹) ناملی اثرلریده سؤز بیرلشمه لری یعنی فرازیولوگیزملرنی تدقیق ایتووجی مخصوص بابلر کیریتگن. فرازیولوژیک بیرلشمه لر نینگ تشقی و ایچکی بیلگیلری بیر-بیریدن فرقلنگن ایدی. فردیناند دؤ سوسور اېسه «عمومی تیل شناسلیک کورسی» (۱۹۱۶) اثریده سینتگمه (بیر یاکه بیر نېچه سؤزدن تشکیل تاپگن نحوی، انتانتسیون-مضمونی نطق بیرلیگی)، اونینگ بیلگیلری حقیده سؤز یوریتر اېکن، تیلده شونده ی تیار بیریکمه لر بارکه، اولر نینگ عموم قوللنیشگه عاید کرکتری معناسی و نحوی خصوصیتیدن کلبیب چیقهدی. اولرنی تیارگرلیکسیز قوللش ممکن اېمس، چونکه بونده ی بیریکمه لر تیار حالده، عنعنه گه کؤره قوللنده دی، - دېگن ایدی. (یؤلداشېف، ۲۰۱۳، ۳-۴-بیتلر)

اؤزبېک فرازیولوژیسیگه نظر تشلنسه، روس تیلی فرازیولوژیسی و روس عباره شناس (فرازیولوگ) عالیملری نینگ ایزلنیشلری و اولر نینگ فرازیولوژی حقیده گی علمی قره شلریگه تیه نیلگن حالده اؤرگنیشی سبزیله دی.

روس تیل شناسلیگیده عباره نی اؤرگنیش ۱۸-عصردن باشلنسه ده، لېکن تیل شناسلیک نینگ مستقل ترماغی صفتیده ۲۰-عصر نینگ ۲۰ - ۴۰-ییللریده پیدا بولدی. اونینگ دستلېکی شکلنیشیگه پوتنبنیه، سرېزبوسکی، شخمتوف اثرلری

يىلن اساس سالىنىب، يىوگېنى دمىترىيوويچ پاليوانوف، ابە كوموف، بولخاوسكى اثرلىرى يىلن مستحكىملىدى.

اۋزبېك فرازيولوژىسى نىنگ شىكللىنىشى و تحولى حقىدە بحث يورىتمىسدىن آلدىن، توركى شناسلىكدە فرازيولوژى قندەى اۋرگنلىشى بارەسىدە تۇختەلىب، سۇنگ اۋزبېك فرازيولوژىسى نىنگ شىكللىنىشى ھمدە قندەى ترقى اېتىشىنى آچىقلەيمىز.

۲.۲- توركى تىللىر فرازيولوژىسىنى اۋرگنلىشى تارىخىگە قىسقىچە نظر

توركى شناسلىكدە فرازيولوژى تىل شناسلىك نىنگ مستقل و ايرى بىر ساحەسى اۋلەراق ۱۹۴۰ - ۱۹۵۰-يىللردن كېىن باشلىگن بۇلىب، توركى فرازيولوژى ساحەسىدە ايلك ايزلىنىشلر سمېت كېنىس بايوويچ كېنىس باھف، پروفىسور شوكت رحمت اللەھف، حسين على عباس اۋغلى بىرەموف و باشقە فرازيولوگ عالملىر تمانىدىن عملگە آشگن.

توركى فرازيولوژى ساحەسىدە قزاق، اۋزبېك، آذربايجان، تاتار، توركىمن، قىرغىز، قوموق، قرەچاى-بالقار، باشقىرد، تورك، قرەقلىپاق، ياقوت، چوواش و باشقەلرنىنگ اولكن حصەسى بۇلگن. لېكن توركى فرازيولوژى نىنگ باشلاوچىلىرى شېھەسىز، سمېت كېنىس باھف و پروفىسور شوكت رحمت اللەھف حسابلەندى. اولرنىنگ يىگىرمنچى عصرىنىنگ ۵۰ - ۶۰-يىللىرىدە يوزەگە كېلگن تىدقىقاتلىرى توركى فرازيولوژى نىنگ شىكللىنىشى و ترقىياتىدە كتە رول اۋىنەدى.

توركى شناسلىكدە يېتىمىش-سكسان يىل اۋرتەسىدە فرازيولوژى علمى تىل شناسلىك نىنگ مستقل ساحەسى صفتىدە اۋرتەگە كېلىب، بو حقدە كۆپگىنە

تحقیق اۆتمیشی و اثرلرگه باقیش / ۱۵

تیل شناسلر جدی ایزلنیشلر آلیب بارگن. اولر جمله سیدن، قزاق تیل شناسی سمپت کهنس بایوویچ کهنس باهف نینگ «قزاق تیلی قالیپتغن سۆز تۆپتری» (۱۹۴۴)، پروفیسور شوکت رحمت الله پف «حاضرگی زمان اۆزبیک تیلیده گی اوبرزلی فعل فرازیولوگیک بیرلیکلرنینگ اساسی گرامتیک خصوصیتلری» (۱۹۵۲) و «اۆزبیک فرازیولوگیه سی نینگ بعضی مسأله لری» (۱۹۶۶)، س. جعفروف نینگ «حاضرگی زمان آذربایجان تیلی سۆز بایلیگی» (۱۹۵۸)، صدیق نبیوویچ موره توف نینگ «تورکی تیللرده تورغون سۆز بیریکمه لری» (۱۹۶۰)، حسین علی عباس اؤغلی بیره موف «آذربایجان تیلی فرازیولوژیسی نینگ اساسلری» (۱۹۷۰)، گلومزن حکیمزنوویچ اخونزیه نونوف نینگ «ایدیومه لر» (تاتار تیلی متریا لیری اساسیده تدقیقات، ۱۹۷۲)، زینور گزنوویوویچ اورکسین نینگ «باشقیرد تیلی فرازیولوژیسی» (۱۹۷۵)، تورکمن تیل شناسی اکمه مبد انه مه مبدوف نینگ «تورکمن تیلیده فرازیولوژیک سینونملر» (۱۹۷۸)، مېفودی فېداراوویچ چېرنوف نینگ «قیسقه روسچه-چوواشچه فرازیولوژیک سۆزلیگی» (۱۹۷۵)، «چوواشچه-روسچه فرازیولوژیک سۆزلیگی» (۱۹۸۲) و «حاضرگی زمان چوواش تیلی فرازیولوژیسی» (۱۹۸۵)، لطیفه سلیمونونه ارکیتسکیه نینگ «قوموق تیلیده قوشمه و ترکیلی فعللر» (۱۹۹۰)، نادر شوکتونه شمه پوه نینگ «انگلیس و تورکمن تیللریده گی فرازیولوژیک بیرلیکلرنینگ چاغیشتیرمه تدقیقی» (۱۹۹۴) ناملی دوکتورلیک تیزیسلری، شونینگدېک، بیر قنچه مستقل تحقیقلر و نامزدلیک علمی ایشلر یره تیلدی.

تورکی تیل شناسلیکده عباره (فرازیمه) و فرازیولوژی توشونچه لری (تېرمینلری) فرقلی بؤلگن. مثلا: ۱۹-عصرده یشه گن تورکی شناس عالم میرزا

كاظمبېك (۱۸۰۲ - ۱۸۷۰) اۋشه دور عنعنەلريدن كېلىپ چىقىپ، روس تىليده يازىلگن باشقه تصويرى گرامرلرده بۇلگنى سىنگرى اۋز اثرىده «فرزه» (عباره) سۈزىنى «جمله» معناسيده قۇللهگن. «فرازيولوژىك يىرىكمە» دىپلگنده اېسه سۈزدن يىرىك تىل يىرلىكلرىنى توشونگن. او توركى تىللردهگى فعللر حقىده معلومات بېرر اېكن، غم يېماق، وجودگه كېلماق، غصه يېماق سىنگرى تىل يىرلىكلرىنى «تركىبلى فعللر» دېب ايضاحلەگن. (بىره موف، ۱۹۷۸، ۱۴-بېت)

بو ترماقده فرازيولوژىك عبارەلر بعضاً گرامرنىنگ (مورفولوژى) / سۈز يىلىشى و سىنتكس نىنگ) اۋرگنەدىگن موضوعى دىپىلگن بۇلسە، بعضاً لېكسىكولوژى و فرازيولوژى نىنگ اۋرگنەدىگن موضوعى صفتىده تلقين قىلىنگن. جملهدن، مىرزا كاظمبېك عبارە (فرزه) سۈزىنى جمله و گپ معناسيده قۇللهگن بۇلسە، ايرىملر اېسه «لغوي يىرلشمەلر» يا هم «لغوي معناگه اېگه بۇلگن يوموق يىرىكمەلر» دېب حسابلب، اولر نحو (سىنتكس) گه هم سۈز يىلىشىگه هم تعلقلى بۇلمەي، تىل شناسلىك نىنگ مستقل اۋرگنیش موضوعى بۇلىشى كېرەكلىگىنى اۋقديرگن. شونىنگدېك، عبارەلر گرامرنىنگ اجرەلمس بۇلكلرى بۇلىب، اولر لېكسىكولوژى ياكە فرازيولوژى نىنگ اۋرگنیش موضوعى بۇلىشى لازملىگىنى ۲۰-عصر نىنگ ۶۰-يىللرىده ياق تاكىدلىلگن اېدى.

توركى تىللرده فرازيولوژى علمى حلى تىل شناسلىك نىنگ مستقل ساحەسىگە ايلنمەگن چاغلرده، آذربايجان تىل شناسلرى بكرولى لى چۇپانزاده و بختيار آغەاۋغلى آغەبفر نىنگ «تورك گرامرى» (۱۹۲۹) ناملى باكوده نشر

تحقیق اۆتمیشی و اثرلرگه باقیش / ۱۷

اېتیلگن اثریده باشگه توشماق، کۆز کۆرماق کبی تیل بیرلیکلرینی «ایدیومتیزم»
اتمه سی بیلن ناملهیدی. (چۆپانزاده و آغه‌بف، ۱۹۲۹، ۱۴۴-۱۴۵-بیتلر)

تورکی شناسلیکده فرازیمه اتمه‌سینی تار و کینگ معناده توشینیش کۆپ
بھتلی موضوعگه ایلنگن اېدی. بیر قنچه فرازیولوگ عالمر تار و بیر قنچه‌سی
کینگ معناده توشینگن. جمله‌دن، سمیت کهنس باف تورهون سۆز بیریکمه‌لری
آره‌سیدن فرازیولوژینی تار معناده توشینگن. او عبارلرینگ معنایی اوزیگه
خاسلیگینی اولرینگ نطقده یخلیت کۆچمه معناده قۆلنلیشی، بو یخلیت معنا
ترکیبلی انگلتگن معناگه علاقه‌دار اېمسلیگی بیلن بېلگینه‌دی و عباره بیلن مقال
و متلر فرقینی اېسه اۆز معناسیگه کۆره مستقل جمله حاصل قیلیشگه اېگنلیگینی
تأکیدلگن. او بو ترماقده‌گی ایزلنیشلری طفیلی عباره بیلن مقال و متلر ماهیتینی
یاریتیشگه موفق بۆلدی. (یۆلداشېف، ۲۰۱۳، ۱۱-بیت)

صدیق نیبوویچ مره‌توف تورکی شناسلیکده فرازیولوژینی کینگ معناده
توشینگن عباره‌شناس (فرازیولوگ) عالمردن بیریدیر. او عبارلر (فرازیمه‌لر)
ترکیبگه نطقده تیار حالدده قۆلننوجی برچه تورهون سۆز بیریکمه‌لرینی
کیریتهدی.

لیوزه کریموونه بیره‌موف مؤلف ایجادی بیلن باغلیق شاعر-یازوچیلر
عبارلرینگ ادبی تیل فرازیولوژیک تیزیمی رواجیگه تأثیری، اولرنی علمی
ترجمه قیلیش جریانینگ ادبی تیل ترقیاتیده‌گی توتگن اؤرنی کبی مسأله‌لر بو
ایشلرده کینگ قمرارده تدقیق اېتگن عالمردن بیرى حسابلنهدی.

مېھفودی فېداراویچ چېرنوف نینگ «قیسقیچە روسچە-چوواشچە فرازیولوژیک سۆزلیگی» (۱۹۷۵)، «چوواشچە-روسچە فرازیولوژیک سۆزلیگی» (۱۹۸۲) و «حاضرگی زمان چوواش تیلی فرازیولوژیسی» (۱۹۸۵) اثرلریده عبارەنی تعریفلش، اونى باشقە تیل بیریکمەلریدن فرقلش، چوواش تیلی فرازیولوژیک ترکیبی نینگ کۆلمینی بېلگیلش کبی تورکی فرازیولوژی نینگ اۆزەک معمالری بیچیمینی تاپیش حقیقەگی تدقیقلردن بیرى دیر.

حسین عباس اۇغلى بیرەموف نینگ اۇقوو درسلیگی ۱۹۷۸-ییلی باکودە معارف تمانیدن نشر اېتیلگن «آذربایجان تیلی فرازیولوژیسی اساسلری» ناملى اثریده فرازیولوژی علمی تیل شناسلیک نینگ مستقل ساحەلریدن بیرى حسابلنېب، تیل نینگ فرازیولوژیک سیستمینی اۆرگنەدی دېب تآکیدلەدی ھمدە فرازیولوژی علمینی ایکیگە بۆلېب، عمومی و خصوصي فرازیولوژیلرگە بۆلەدی. اونینگچە، عمومی فرازیولوژیدە بیر سیرە رواجلنگن تیللرنینگ فرازیولوژیک متیرياللری نینگ تدقیقیدن آلینگن نتيجهلر عموملاشتیریلەدی، بونینگ اساسیدە فرازیولوژی نینگ عمومی قینچیلیگی مسألەلری انیقلشتیریلەدی و خصوصي فرازیولوژیدە اېسە بیر انیق تیل نینگ فکترلری (تیل حادثەلری یعنی تیل ترکیبیدە موجود بۆلگن انیق و کوزەتیلەدیگن بیرلیکلرنی انگلئەدی) اساسیدە اۆشە تیل نینگ فرازیولوژی سیستمی معنایی، توزیلیشلیگی و باشقە جھتدن تصور اېتیلەدی - دېب قید اېتەدی. (بیرەموف، ۱۹۷۸، ۴-بېت)

حسین عباس اۇغلى بیرەموف فرازیولوژی (فرازیولوگيە) اتمەسینی چاغداش آذربایجان تیلچیلیگیدە ایکی معنادە ایشلەتیلگنلیگینی قید اېتیب، فرازیولوژی

تحقیق اۆتمیشی و اثرلرگه باقیش / ۱۹

تهرمینینی فرازیولوژیك عباره یا فرازیمه سۆزی اۆرنیده ایشلتهدی و عبارهلرنی اۆرگنووچی علمنی هم فرازیولوژی اتمهسی بیلن اتهیدی. بولردن تشقری، معین بیر اثرنینگ یاكه معین بیر تیل نینگ فرازیولوژیك بیرلیکلریدن بحث اېتگنده هم مذکور اتمهنی قۇللهیدی. (بیره موف، ۱۹۷۸، ۵-بیت)

فرازیولوژی تورکی شناسلیكده تار و کینگ معناده توشونیش ۲۰-عصرنینگ ۶۰-ییللریگچه دوام اېتدی، جمله دن، اکادمیسین سمېت کهنس باپووېچ کهنس باهف نینگ فکریچه، فرازیولوژی دایره سیگه کینگ معناده برچه تورغون بیریکمه لر (مقاللر، متلر، فرازیولوژیك عبارهلر...) کیره دی. اولرنی بیرلشتیرووچی عمومی خصوصیت تورغونلیک و تیلده تیار حالده موجودلیگی دیر، تار معناده اېسه ایدومه تیک و ناایدومه تیک بیریکمه لر کیره دی. عبارهلر نینگ معنایی خاصلیگی اولرنینگ نطقده یخلیت (بیر بوتونلیک) و کۆچمه معناده قۇللتیلیشی، مقال و متلر اېسه معناسیگه کۆره مستقل جمله حاصل قیله بیلیشی دیر دېه اؤقدیره دی. (یؤلداشېف، ۲۰۱۳، ۱۱-بیت)

۲۰-عصرنینگ ۶۰-ییللریگه کېلیب، کۆپینچه تورکی تیلر تیل شناسلیگیده فرازیولوژی علمی تار معناده توشینیش کینگ ترقلدی، جمله دن، حسین علی عباس اؤغلی بیره موف، علیشېر عبدالله یؤلداشېف، لطفه سلیموونوه ارکیتسکیه، زینور گزیزووېچ اورکسین و پروفیسور شوکت رحمت الله هف لر نینگ مذکور علم و اونینگ اۆرگنه دیگن موضوعینی انیقلاشده گی ایزلنیشلری کته رول اؤینه دی.

علیشېر عبدالله یؤلداشېف و حسین علی عباس اؤغلی بیره موف لر فرازیولوژی نینگ اۆرگنه دیگن موضوعی تار دایره ده و عبارهنی سۆز بیریکمه سی

بىلن فرقى موضوعى حقيده فكرلرلىنى قويده گىچە بيان قىلگن. ع. ع. يۇلداشېف گە كۆرە: «فرازيولوژى نىنگ اۋرگنلىشى دايره سى انىقراق نمايان بۇلەدى، اوندن حقلى روشده بۇلىنمىس لغوي بىرلىكلر جملەدن، مقال، متل، حكمتلى سۆزلر چىقىب كېتەدى، چونكە اولر توزىلىشى جھتدن يىخلىت حالده قۇللىنۇچى نحوي بىرلىكلردىر». غ. بىرە موف اېسە «سۆز بىرىكمە سى اۋز و كۆچمە معناگە اېگە. اگر سۆز بىرىكمە سى اۋزى ناملوۋچى معناسى بىلن نحونىنگ اۋرگنلىشى موضوعى بۇلسە، كۆچمە معناسى بىلن فرازيولوژى علمى نىنگ اۋرگنلىشى موضوعى دىر» - دېگن فكرنى آغە سورگن اېدى. (يۇلداشېف، ۲۰۱۳، ۱۴ - ۱۵ - بېتلر)

فرازيولوژى اتمە سى كېنگ و تار معناده ايشلە تىلىشى اوچون ايرىملر اېسە باشقە تېرمىن قۇللىلىشى حقيده هم اورغو بېرگن. جملەدن، تاتار تىل شناسى اخونزىيە نوف: «فرازيولوژى تېرمىنى كۆپ معنالى بۇلگنى اوچون اونچە لىك معقول اېمىس، اونى ايدىومتىكس ياكە ايدىومە لوژى (ايدىومتىكە/ايدىومە لوگىە) تېرمىنلرى بىلن المىشتىرىش حقيده تەكىدلەگن اېدى. لېكن بىزىنگىچە، برچە توركى تىللردە عامە لىشگىلىگى اوچون فرازيولوژى تېرمىنى معقول.

توركمىستان تىل شناسى اكەمەبەد ائەمەبەدوف نىنگ «توركمىن دىلىنىن فرازيولوگىە سى» («توركمىن تىلى نىنگ فرازيولوژىسى») (۱۹۷۸) ناملى اثرىدە فرازيولوژىك سىنومىملر تحلىلى مسالە سىگە بىغىشلىنگن. مذكور علمى ايش نىنگ بىرىنچى بۇلىمى «توركمىن تىلىدە فرازيولوژىك سىنومىملر» دېب ناملىب، بونده

تحقیق اۆتمیشی و اثرلرگه باقیش / ۲۱

فرازیولوژیک سینونیملرنینگ روس تیل شناسلیگیده، تورکی شناسلیکیده اؤرگنیش درجه سی کؤزدن کچیریلهدی.

تورکیه تیل شناسلیگیده عباره - دیم، اونینگ اؤرگنوجی علمنی (فرازیولوژینی) دیم بیلیمی دهب یوریتلهدی. تورک فرازیولوژیسی نینگ شکلینشی و رواجلینشی حقیده گپیرگنده، عمر عاصم آکسوی، فریدون فاضل تولنجی لر، ایوب اؤغلی، یوزباش اؤغلی لر کی عباره شناس (فرازیولوگ) عالملرنینگ ایشلری بیلن بیلگینهدی.

عباره تورکیه لیک تیل شناسلر تمانیدن عموماً لېکسیکولوژی نقطه نظریدن تېکشیریلدی. بو بارده م. آق سقال، عمر عاصم آکسوی، ای. ک. ایوب اؤغلی، ن. یوزباش اؤغلی، م. یوزباش اؤغلی و اونلوردېک تنیقلی تیل شناسلرنینگ اثرلری حقیده گپیریشیمیز ممکن. اولر عبارهلرنی نظری جهتدن تدقیق قیلمه گن بؤلسه لر هم، اؤز تدقیقاتلریده عبارهلرنینگ اساسی مسأله لریگه تۆخته لیب اؤتگنلر.

(KENZHALIN, 2017, 115)

تورکیه ده فرازیوگرافیه ساحه سیده بیر نچه تۆپلم باسیلیب چیققن. جمله دن، فریدون فاضل تولنجی اؤزی نینگ «تورک آته سؤزی و دیملری» کتابیده، آته لر سؤزی بیلن بیرگه بیر تله ی دیم (عبارهلر) نی هم تۆپلم نشر اېتگن. بوندن تشقری، دوکتور محمد هنگر مېن و عمر عاصم آکسوی کی تورک تیل شناسلری هم تورکچه عبارهلرنی تۆپلم، اونینگ معناسی و تېگیشلی مثاللری بیلن نشر اېتیرگن. (یارقین، ۱۳۹۲، ۱۰-بیت)

خلص، توركى شناسلىكده فرازيولوژى علمى ساحه سىده برچه توركى خلقلر اۋز اولكن حصه سى بىلن توركى فرازيولوژى علمىنى اساسلىشكە اولوشى بولسه- ده، قزاق، اۋزبېك و آذربايجان فيلولوگلىرى نىنگ ايزلىشلىرى عليحده اۋرىنگە اېگە. شونىنگ اوچون، اېندى، بىز اۋزبېك فرازيولوژىسى حقيده به تفصيل تۇختەله مېز.

۲.۳- اۋزبېكستانده اۋزبېك فرازيولوژىسى نىنگ اۋرگنلىشى ھەمدە ترقياتى

اۋزبېك فرازيولوژىسىگە نظر تىلنسه، روس تىلى فرازيولوژىسى و روس عبارە شناس تىلچىلىرى نىنگ ايزلىشلىرى و اولرىنىنگ فرازيولوژى حقيده گى علمى قرەشلىرىگە تەيىلگن حالده اۋرگنلىشى سېزىلەدى. روس تىل شناسلىگىدە عبارەنى اۋرگنلىش ۱۸-عصردن باشلىنە-دە، لېكن تىل شناسلىك نىنگ مستقل ترماغى صفتىدە ۲۰-عصرنىنگ ۲۰-۴۰-يىللىرىدە پىدا بۇلدى. اونىنگ دستلىكى شكىللىنىشىگە پوتېنبە، سرېزىنوسكى، شخمتوف اثرلىرى بىلن اساس سالىنىپ، يېوگېنى دەمىتراويچ پاليونوف، ابە كوموف، بولخاوسكى اثرلىرى بىلن مستحكىملندى.

اۋزبېك فرازيولوژىسى ۲۰-عصر باشلىرىدە روس تىل شناسى يېوگېنى دەمىتراويچ پاليونوف نىنگ علمى و تىقلىق ايشلىرى بىلن اۋرتەگە كېلىپ، اۋزبېك تىل شناس-ادىيات شناسلىرى (فيلولوگلىرى) عبدالرووف فطرت، غازى عالم يونسوف، واحد عبداللهف، پروفىسور نتن مللەف و باشقەلرىنىنگ نوايى اثرلىرىدە گى تورغون بىرىكمەلرنى تورلى عنوانلر آستىدە تىقلىق قىلىشى بىلن پىدا بۇلدى. بىراق اۋزبېك فرازيولوژىسى علمى شكىلدە ۲۰-عصرنىنگ ۵۰-يىللىرىدە

تحقیق اۆتمیشی و اثرلرگه باقیش / ۲۳

اۆزبېك فرازیولوژیسی نینگ اساسچیسى دېب اتهلمیش پروفیسور دوكتور شوكت رحمتاللهف نینگ علمي ایزلنیشلری و تدقیقاتلری آرقه لی مستقل علم صفتیده اۆزبېك تیل شناسلیگیده تدقیق اېتيله باشلندی.

فرازیولوژیگه مستقل علم صفتیده قره شنی بیرینچی بۆلیب یهوگېنی دېمیتراویچ پالیوانوف ایلگری سوردی. اونینگ تأکیدلیشیچه، فرازیولوژی لېکسیکولوژی و گرامر بیلن علاقه دار بۆلگن، اما علیحده ساحه بۆلیشی کپره کلیگینی تأکیدله یدی. (رسولوف، ۲۰۱۳، ۱۱۶-بیت)

پالیوانوف تأکیدله گن ینگى تیل شناسلیک ساحه سی لېکسیکولوژیگه نسبتاً خودی سینتکس، مورفولوژیگه نسبتاً اېگلله گن اؤرینده بۆلیشی لازم. «...سینتکس گه تېنگ کپلووچی ینگى ساحه نینگ شکللیشیگه احتیاج سزیملاقده - دېب یازگن اېدی پالیوانوف، لېکن سینتکس گه سۆز بیریکمه لری نینگ عمومی تیپلرینی، خصوصیتلرینی اؤرگنسه، ینگى شکلله دیگن ساحه سۆزلرنینگ (لېکسیمه) اؤز ارا مناسبتی اساسیده یوزه گه کپله دیگن بیریکمه لرنینگ انیق، فردی (لغوی) معنا خصوصیتلری بیلن شغللنده دی. او اوشبو ینگى شکلله دیگن ساحه نی فرازیولوژی یاکه ایدیومیتکس دېب نامله گن اېدی. (یۆلداشېف، ۲۰۱۳، ۲۴-بیت)

اۆزبېك فرازیولوژیسی نینگ رواجلیشی همده ترقیاتی حقیده بحث یوریته دیگن بۆلسک، اېنگ اولانینگ رواجلیش باسقیچلرینی آچقیلشیمیز لازم. اۆزبېك فرازیولوژیسی نینگ رواجلیشی همده اونینگ ترقیاتی اوج باسقیچگه بۆلیب اؤرگنیش ممکن.

بىرىنچى باسقىچ ۱۹۲۸ - ۱۹۵۰-يىلگىچە بۇلگن دورنى اۋز ايچىگە آلهدى. بو باسقىچده اۋزبېك فرازيولوژىسى نىنگ نظرى مسأله لرى روس و خلق ارا تىل شناسلارنىنگ فرازيولوژى ساحه سىده گى قره شلرىگه اينىقسە پاليوانوف نىنگ قره شلرىگه تىه نىلگن حالده، ايش كوردى. پاليوانوف روس و ايرىم شرق تىللىرى فرازيولوژىسىنى اۋرگندى، فرازيولوژىنى مستقل و علىحده تىل شناسلىك ساحه سى صفتىده اجره تىلىشى حقىده دستلب - او فكر بىلدىردى. مذكور دورده اۋزبېك فيلولوگ عالملىرى عبارنى سۆزدن فرقلى حالده اۋرگنگن بۇلسه ده، اۋزبېك شاعر-يازووچىلرى نىنگ بدىعى اثرلىرى اساسىده عىناً افغانستانده باشقه تورغون بىرىكمه لرىلن اره لشتىرىلگن حالده اۋرگندىلر.

ايگىنچى باسقىچ اېسە ۱۹۵۰-يىلدىن اۋزبېكستان مملكتى مستقللىككە اېرىشگونگە قدر بۇلگن دورنى قمره ب آلهدى. بو دورده اۋزبېك فرازيولوژىسى نىنگ علمى جهتدن اۋرگنىش ايشلىرى اساساً پروفىسور شوكت رحمت الله بېف، يكوب پىنخسوف، شاه مقصودوف، م. حسنوفلارنىنگ ايزلىنىشلىرى بىلن باشلنەدى. مذكور دورده اۋزبېك تىلىده گى عبارلر بىر خاص تدقیقات مېتودى اساسىده، فرازيولوژىك بوتونلىكلر، فرازيولوژىك چتىشمه لرى و فرازيولوژىك قوشىلمه لرى كىبى تورلرگە بۇلىنىپ تحليل آستىده آلىندى.

اۋچىنچى باسقىچ اېسە اۋزبېكستان مستقللىگىدن (۱۹۹۲-يىلدىن) حاضركچە بۇلگن دورنى اۋز ايچىگە آلهدى. مستقللىك دورىده اۋزبېك فرازيولوژىك عبارلرىنى قمره ب آلوۋچى تورلى خىل اىضاحلى سۆزلىكلر و فرازيولوژىك عبارلر يره تىشگە علىحده اهمىت بېرىلگن. مثلاً: شوكت رحمت الله بېف نىنگ

تحقیق اۆتمیشی و اثرلرگه باقیش / ۲۵

«اۆزبېک تیلی نینگ فرازیولوگیك لغتی» (۱۹۹۲)، م. صادقوف نینگ «قیسقیچه روسچه-اۆزبېكچه برقرار عبارلر لغتی» (۱۹۹۴)، محمود ستارننگ «اۆزبېك نینگ گپی قیزیق» (۱۹۹۴)، بېك مراد یۇلداشېف و ك. بازاربابف لرننگ «اۆزبېك تیلی نینگ فرازیولوگیك لغتی» (۱۹۹۸)، ش. شاه مقصودوف و س. دالیمولرننگ «قیراقی سۆزلر» (۲۰۱۱) سینگری فرازیولوژیك عبارلر سۆزلیكلری شولر جمله سیدن دیر.

اۆزبېك فرازیولوژیسی ترقیاتی نینگ ینگى باسقیچیده اېسه اۆزبېك تیلی فرازیولوژیك عبارلری نینگ ینگى قیرلری، جمله دن، كۆپ جلدلیك ایضاحلی فرازیولوژیك سۆزلیكلرنی یره تیش، اۆزبېك تیلی شېوهلری عبارلرنی تۇپلش، اۆزبېكستان و افغانستان و باشقه مملكتلرده یشه یاتگن اۆزبېكلر تیلیده گپی عبارلرنی بیغیب بیر تۇپلمگه كیریتیش، اولرننگ تاریخی، اېتیمولوژیك جهتلری بیلن شغللنیش همده فرازیولوژیك سینونملر، فرازیولوژیك انتونملر، فرازیولوژیك وربنتلیك كبی فرازیولوژیك سۆزلیكلر تویزشگه كیریشی لازملیگینی علیحده تأكیدلشمیز لازم.

یوقاریده تأكیدلگنیمیزدېك، اۆزبېك فرازیولوژیسیگه عاید بیرینچی علمی ایزلنیشلر ۱۹۵۰-ییللر باشیده یوزه گه كېلگن ابدی. او جمله دن، پروفیسور شوكت رحمت الله بېف، یكوب پینخسوف، شاه مقصودوف و م. حسنوف لرننگ نامزدلیك ایشلرنی كیریتیش ممكن. بو ایشلرده اۆزبېك تیلیده گپی عبارلر اكادمیسین و یكتور ولادمیراویچ ویناگرادوف نینگ ساختاری-معنایی (ستوروكتورل-سېمنتیک) تصنیفی اساسیده تحلیل اېتیلهدی. مذکور ایشلرده

اۋزبېك تیلیده یگه سۆزلردن عبارت اوبرزلی عبارله هم موجودلیگی تأکیدلنگن. مثلاً: شوكت رحمت‌الله‌بنینگ نامزدلیک ایشیده صوفی، قیامت، قیامتده، آخرتده، توزلماق، قوروماق سینگری سۆزلر فرازیولوژیک یاکه ایدیومه‌تیک سۆزلر دېب اته‌لگن اېدی. بولردن تشقری، نانکۆرلیک، جانکۆیر، تیل‌یاغلمه، تیل‌یاغلمه‌چیلیک، اوزون‌قولاق، ایگی‌یوزلمه، اۋزباشیمچه‌لیک، میس-میش، بیچب-تۆقیماق، من-منلیک کبی تیل بیرلیکلرینی اېتیمولوژیک جهتدن قوشمه سۆزگه تېنگ ایدیومه‌تیک سۆزلر دېب تحلیل قیلگندی. پینخسوف، شاه‌مقصودوف و حسنوف لرنینگ ایشلریده اېسه عموم خلق عبارله‌ری بیلن فردی-یازووچی عبارله‌ری اۋرته‌سیده چېگره انیق کۆزگه تشلنمەیدی. پینخسوف ایشیده کلفت دېنگیزی، غم دېنگیزی، بویوک پخته‌کار، بختلر وادیسى، زرفشان آلتینی، ینگى دریالر اۋلکه‌سى کبی سۆز بیریکمه‌لری هم عبارله‌ر قطاریگه کیریتیلەدی. (یۋلداشېف، ۲۰۱۳، ۲۵-بېت)

شوكت رحمت‌الله‌بنینگ نامزدلیک علمی ایشی اۋزبېك تیلیده‌گی فعل عبارله‌رنینگ گرامری خصوصیتلرینی آچیق‌له‌دی و اونینگ ۱۹۶۶-ییلده دفاع قیلگن دوکتورلیک تیزیسی همده شو بیل‌بنینگ اۋزیده «اۋزبېك فرازیولوگیه‌سی نینگ بعضی مسأله‌لری» ناملی اثری اعلان قیلینیشی بیلن اۋزبېك تیلیده‌گی عبارله‌رنی تیل‌بنینگ علیحده بیرلیگی اېکنلیگینی اثباتله‌دی.

عباره‌شناس (فرازیولوگ) عالم شوكت رحمت‌الله‌بن فرازیولوژی دایره‌سینی تار معناده توشینگن تیل‌شناسلردن بیرى دیر. او ۱۹۹۲-ییلده اولوغ تورسونوف و عبدالجبار مختاروف هم مؤلفلیگیده یازگن «حاضرگی اۋزبېك

ادبی تیلی» (بو تۆلدیریلگن نشری دیر، بیرینچی نشری ۱۹۷۵-ییلده عملگه آشگن) ناملی اثرده عباره حقیده شوندهی دهب قید اېتهدی: «عباره مستقل تورکومگه منسوب بیرتهدن آرتیق سۆزدن ترکیب تاپگن بیر بوتون معنایی همده گرامری بیرلیک صفتیده گوده لنه دی. عباره لغوی معنا انگلتیش اوچون خدمت قیله دی. شونگه کۆره عباره لغوی بیرلیک حسابلنه دی و او سۆز بیلن بیر قطارگه قۇیيله دی. مثلاً: کۆنگلیدن اۆتکرماق عباره سی - اؤیلماق معناسینی، کۆنگلی جایگه توشدی عباره سی اېسه تینچلیک سۆزی انگلتگن معنایی، اېتی سویگیگه یاپیشگن عباره سی اېسه آزغین (اریق)، قاتمه سۆزلیر انگلتگن معنایی بیلدیره دی. بو عباره لرده بیرتهدن آرتیق سۆز اؤز معنا مستقللیگینی یۇقاتگنی حالده بیر عمومی معنا مرکزیگه بؤیسونه دی، عباره دن بیر بوتون حالده انگلشيله دیگن معنایی گوده لتیریش اوچون خدمت قیله دی. عباره دن انگلشيله دیگن معنا ترکیبیده گی سۆزلرگه خاص لغوی معنالنینگ عادی بیغیندیسی بؤلمه ی، اوستمه معنا صفتیده، شو بیلن بیر وقتده معنا صفتیده گوده لنه دی. (تورسونوف، مختاروف و رحمت الله بېف، ۱۹۹۲، ۵۵-۵۶-بېتله)

اؤزبېک فرازیولوژیسی نینگ ترجمه مسأله سی بیلن غیب الله سلاموف علمی ایزلنیشلر آلیب باردی. او ۱۹۶۱-ییلده «مقال و ایدیومه لر ترجمه سی» کبی مونوگرافیک اثریره تدی. ۱۹۶۴-ییلده «بدیعی ترجمه نینگ لغوی و فرازیولوژیک مسأله لری (روس تیلیدن اؤزبېک تیلیگه مقال، متل و ایدیومه لرنی اصل ترجمه قیلیش تمایللری) ناملی نامزدلیک تیزیسینی دفاع قیلدی. ۱۹۶۶-ییلده «تیل و ترجمه» (بدیعی ترجمه نینگ عموم فیلولوگیک و بعضی لنگویستیک مسأله لری) کبی مونوگرافیک تدقیقاتنی عملگه آشیردی. شونینگدېک، ۱۹۸۳-ییلده «ترجمه

نظریه‌سی اساسلری» ناملی اثرنی هم یره‌تیب، اۋزبېك تیل‌شناسلیگی نینگ فرازیولوژیک ترجمه مسأله‌لری حقیده‌گی معمالرنی بیجیشگه ایتیلدی.

غیب‌الله سلاموف «عباره»، «ایدیومه» و «فرازیولوژیک عبارت» کی اتمه‌لرنی سینونیم صفتیده قۇلله‌دی. او بونده‌ی تیل بیریکمه‌لرنی مقال، متلدن فرقلشگه ایتیلدی. تیل‌شناس اۋزی‌نینگ «ترجمه نظریه‌سی اساسلری» ناملی اثریده مقال، متل و ایدیومه‌نی فرقلشگه خدمت قیلوۋچی خصوصیتلرنی مثاللر بیلن آچقلشگه حرکت قیلدی.

مذکور ایشده فرازیولوگیزم («فرازیمه - عبارت») اتمه‌سی نینگ مضمونینی نهایتده کینگ توشونده‌دی. اونینگ ترکیبگه مقال، متل و ایدیومه‌لر (عباره‌لر) مضمونینی کیریتهدی: «فرازیولوگیزم (مقال، متل و ایدیومه‌لر) نینگ معناسی متن ایچیده آچیلهدی. بنا برین، معین عبارت نینگ معناسینی آچیش اوچون اونی متن ایچیده آلیب قره‌ش لازم. تۇغری، ایگی یاکه بیر نېچته تیلده هم شکلاً، هم مضموناً، هم معنایی تماندن عین موافق کبله‌دیگن مطلق مقابللیکلر (اېکویولیتلر) هم تاپیلهدی» - دېب یازهدی. (سلاموف، ۱۹۸۳، ۱۱۸-بیت)

یکوب پینخسوف اۋزی‌نینگ ۱۹۵۷-ییلده نشر ایتیلگن «اۋزبېك تیلی فرازیولوگیه‌سی حقیده» ناملی مېتودیک قۇللنمه‌سیده و ۱۹۶۹-ییلده نشر ایتیلگن «حاضرگی اۋزبېك ادبی تیلی» (لېکسیکولوگیه و فرازیولوگیه) ناملی اثریده اۋزبېك تیلی عبارت‌لری حقیده مخصوص ایزلنیش آلیب بارگن. او روس تیل‌شناسی ویکتور ولادمیراویچ ویناگرادوف نینگ فرازیولوژیک عبارت‌لر حقیده‌گی تصنیفینی اساس قرار بېریب، اولرنی شوکت رحمت‌الله کی

تحقیق اۆتمیشی و اثرلرگه باقیش / ۲۹

فرازیولوژیك چتیشمه، فرازیولوژیك بیرلشمه و فرازیولوژیك قوشیلمه لرگه بۆله دی. بیراق او فرازیولوژیك چتیشمه مضمونینی جوده کینگه یتیریب، اونینگ دایره سیگه مبتافوریک افاده لر (اؤخششلیک)، مقاللر، حکمتلی سۆزلر، لقبلر و باشقه تورغون بیریکمه لرینی قوشیب یوباره دی. (پینخسوف، ۱۹۶۹، ۵۵ - ۵۶ - بپتله)

م. حسنوف اۆز تدقیقاتلریده عبارهلرینی فرازیولوژیك چتیشمه، فرازیولوژیك بیرلشمه، فرازیولوژیك قوشیلمه لرده تشقیری، تۆرتینچی تیپ - ایدیومه تیک (عباروی) سۆزلرگه اجره ته دی. ایدیومه تیک سۆزلر ده گنده، عالم مبتافوریک معناگه ابگه بۆلگن قیزرماق، قیسیلماق، سیقیلماق، قیزیشماق، یاریلماق کی علیحده سۆزلرینی توشونه دی. او فرازیولوژی نینگ کینگ معناگه توشونوچیلردن حسابلینیب، فرازیولوژیده مقال، متل، حکمتلی سۆز کیلرینی هم کیریتگن.

یوقاریده کۆرگنینگیزدېک، اۆزبېک فرازیولوژی علمی نینگ قمرای، اونینگ اۆرگنه دیگن ساحه سی ایریم تدقیقاتلرده قره گنده تۆلیق انیقلمه گنلیگی سېزلیماقده. اونینگ یگانه دلیلی فرازیولوژی اتمه سی نینگ کینگ معنالی ابگنلیگی بۆلیشی هم ممکن. شونینگ اوچون، ایریم تورکولوگلر (تورک شناسلر) فرازیولوژی اتمه سی اۆرنیده ایدیومه تیکس (ایدیومه تیکه) یا که ایدیومه لوژی (ایدیومه لوگیه) اتمه سی قۇللشگه اورغو بېره دیلر.

بیزنینگچه، فرازیولوژی اتمه سی عامه لشیشی طفیلی اونینگ اۆرگنه دیگن موضوعینی انیقلاش و تار معناده توشونیش بیلن چېک قۇییش ممکن.

فرازیولوژی نینگ کپنگ معناده توشونمسلیک اوچون باشقه تورغون بیریکمه لرنی اۋرگنووچی علمنی پربمیولوژی (پربمیولوگیه) اتمه سی آستیده اۋرگنیش لازم. چونکه اۋزبېک تیل شناسلیگی نینگ کپنگی دوریده فولکلورشناسلیک و تیل شناسلیکده مقال، متل، حکمتلی سۋزلر کی برقرار بیریکمه لرنی پربمیه لر (تورغون بیریکمه لر) دېب یوریتیلماقده.

۲.۴- افغانستانده فرازیولوژی نینگ اۋرگنیشیگه قیسقه نظر

وطنیمیزده فرازیولوژی علمی باشقه تیل شناسلیک ساحه لری کی اېنگ کپچ و کم اۋرگنیلگن ساحه لریدن بیریدیر. فرازیولوژی و فرازیولوژیک عباره نیمه لیگی، عباره بیلن باشقه تورغون بیریکمه لر فرقی، فرازیمه نینگ سینونیملیک، انتونیملیک، امونیملیک، ورینتلیک، شونینگدېک، کۋپ معنالیک و باشقه خصوصیتلری حلّی اۋزی نینگ علمی جهتدن یېچیمینی نسبی شکلده بۋلسه هم تاپمه گن.

فرازیولوژیک عباره لرنی تۋپلش دري، پشتو و اۋزبېک تیللریده عیناً بیر تاریخده صادر بۋلمه گن، فارسی-دری تیل شناسلیگیده ۱۳۳۸-ییلده محمد تقی مقتدری نینگ «ضرب المثل های فارسی در افغانستان» («افغانستانده فارسی مقالر») ناملی اثریده مقاللر بیلن بیرگه فرازیولوژیک عباره لر هم اۋرین آلگن، فرازیولوژیک عباره لرنینگ نظری اۋرگنیشی تیل شناس عالم پوهاند رحیم الهام نینگ «روش جدید در تحقیق دستور زبان دری» (دری تیلی گرامری تدقیقاتیده ینگى اصول - ۱۳۴۹) ناملی اثریده بیرینچی بۋلیب،

تحقیق اؤتمیشی و اثرلرگه باقیش / ۳۱

عبارهنی تعریفلب، عبارهنی phrase مقابلیده قوللنیلیشینی تأکیدله گن. (الهام، ۱۳۴۹، ۱۵۱-بیت)

دری تیلی فرازیولوژیک عبارهسی حقیده بیرینچی انیق و علمی معلوماتنی تاجیکستانلیک تیل شناس محمدالله لطف اؤزی نینگ «دستور زبان دری - نحو» (دری تیلی گرامری - نحو) (۱۳۶۰) ناملی اثریده قید ایتگن. مذکور اثرده فرازیولوژی حقیده ۱۰-۱۵-بیتلرده سؤز یوریتیب، فرازیولوژیک عباره نینگ خصوصیتلری، نحوی قوریلشلر - عباره بیلن سؤز بیریکمه سی (نااستوار عبارت، نحوی قوریلشلر) فرقینی مثاللر بیلن بیلگیلب بپرگن.

محمدالله لطف عباره حقیده شونده ی یازده ی: «عموماً آلگنده، عباره لر و فرازیولوژیک بیرلیکلر و اهرکین عباره لر (نحوی توزیلیشلر)نی بیر-بیراوی بیلن فرقلش کپره ک. فرازیولوگیزم یا فرازیولوژیک عباره لر خلق آره سیده زمان اؤتیشی بیلن مقال و متلر کی پیدا بؤلپ، بیر-بیریگه چیرمشیب بیر بوتونلیک حاصل ایتگن دیرکه، هبچ کیمسه اولرنی اؤز میل و ایستگی بیلن اؤزگرتیره آلمه یدی» - دهب کیسک بیلن اؤراق تیزلماق (داس را با کلوخ تیز کردن)، یوزنی شپه لاق بیلن قیزرتیرماق (روی را با سیلی سرخ کردن)، بیر شهر - ایگی نرخ (یک شهر و دو نرخ) کی فرازیولوژیک عباره لرنی اؤرنک کپلتیریب آچیقشگه اینتیه دی. (لطف، ۱۳۶۰، ۱۰-بیت)

دری تیلیده گی عباره لر حقیده اینگ مکمل و هر تمانلمه ایزلنیشنی تاجیکستانلیک تیل شناس عالم احمد سیار باشلب بپرگن. اونینگ «قاموس

مختصر فرازيولوژى درى با ترجمه پشتو و اوزبىكى» (درى فرازيولوژىسى نىنگ قىسقه سۋزلىگى - پشتو و اۋزبېكچە ترجمە لرى بىلن) ناملى اثرى ۱۳۶۲-يىلده كابلده چاپ ايتىلگن بۇلىب، اونده محمد حليم يارقىن جنابلىرى نىنگ حسايىگە كۆره ۱۲۳۸ تە عبارە تۈپلنگن. (يارقىن، ۱۳۹۲، ۱۴ - ۱۵-بىتلر)

اوشبو اثر نىنگ كىرىش قىسمىدە عبارە و فرازيولوژى نىمەلىگى، عبارە لرنىنگ گراممى تۈزىلىشى و خصوصىتلىرى، شونىنگدېك، فرازيولوژىك عبارە لرنىنگ باشقە تورغون بىرىكمە لرى بىلن فرقى هم اثر نىنگ كىرىش قىسمىدە آچىقلنگن. اثر مۇقىمە قىسمىدە بىر كىچىك عنوان «درى تىلى فرازيولوژىسىگە عايد ايرىم تىققاتلر» دېب ناملىب، اونده اۋزىگچە بۇلگن تىققاتلرنى محاكمە قىلگن. او درى تىل شناسلىگىدە اۋزىدن آلدىنگى تىققاتچىلر، عبارە بىلن باشقە تورغون بىرىكمە لرى آره سىدە فرق قايل بۇلمە گنلىگىنى اورغولەيدى. (سىار، ۱۳۶۲، ۲۲-بىت)

احمد سيار نىنگ مذكور اثرىدە كوندن-كونگە (روز تا روز) (۱۴۲-بىت) تىكرارى سۋزلىرى هم عبارە دېب بېرىلگن. بىزىنىگچە، بو عبارە اېمس. عبارە نىنگ اساسى خصوصىتى اونىنگ كۆچمە و مجازى معناگە اېگەلىگى بىلن فرقلنىشى لازم. بونده اېسە كۆچمە و مجازى معنا يۇق، بلكە تىكرارى سۋز معنانى كۆچە يىتىرىش اوچون قۇللنەدى. مثلاً: قطره-قطره، زار-زار؛ بېششە-بېششە، اۋنتە-اۋنتە دن كىبى.

۱۴۰۳-ییلده نشر ایتیلگن پوهندوی محمد فهیم کریمی نینگ «بررسی لهجه دری سانچارک» (سانچارک نینگ دری شوبه سینی اؤرگیش) ناملی اثریده فرازیولوژی و فرازیولوگیزم حقیده توخته له دی. اونده پروفیسور محمد حسین یمین نینگ «واژه شناسی در زبان پارسی دری» (پارسی-دری تیلیده لپکسیکولوژی) (۱۳۸۹) ناملی اثریدن فرازیولوژی و فرازیولوگیزم حقیده گی معلوماتلرنی کپلتیریپ، تحلیل آستیده آینه دی.

مذکور اثرده، اگرچه، فرازیولوژی تیل شناسلیک علمی نینگ ینگی و مستقل ساحه سی اېکنلیگی تأکیدلنیلسه-ده، لېکن اېرکین باغلنمه - سؤز بیریکمه سی کی سینتکس نینگ اؤرگنه دیگن موضوعی صفتیده تلقین ایتله دی. اونده اسملی و فعللی عبارله حقیده بحث یوریتیلیب، سانچارک دری شوبه سیده ایشله تیلده دیگن ایریم عبارلرنی کپلتیره دی. (کریمی، ۱۴۰۳، ۱۹۲-بیت)

کپلتیریلگن عبارله ایچیده سرپل اؤزبیک شوبه سیده ایشله تیلده دیگن عبارله یاکه ایگی شوبه ده هم موجود بؤلگن بیر قطار عبارله موجود. مثلاً: توپ کدن (توپ قیلماق)، چپ بودن (چپ بولماق)، د کون شیشتن / در کون نشستن (کوتگه اؤلتیرماق)، خو کدن (خو قیلماق)، روی دادن (یوز بهرماق) کی عبارله ر قید ایتله دی.

مملکتیمیزده دری تیل شناسلیگیده مذکور تدقیقاتلردن تشقری، باشقه علمی تدقیقات ایشلری که، اونده فرازیولوژیک عبارله ر تیل نینگ علیحده

بیرلیگی صفتیده تدقیق ایتلیگن بؤلسه، کوزگه تشلمهیدی. بیزگه معلوم بؤلگن بیر نیچه تدقیقاتده ینه دري تیلیده گی عباره (ایدیومه) بیلن مقال و متلرلر فرقیگه بارمه گن، یا هم نحوي توزیلیشلر بیلن بیر دېب حسابلنگن ایزلنیشلر موجود. او جمله دن، ۱۳۸۵-ییلده پروفیسور عنایت الله شهرانی جنابلری نینگ «ضرب المثل های دری افغانستان» («افغانستان دري تیلی مقالری») ناملی اثریده مقال و متل بیلن اره لاش حالده ایریم دري تیلیده گی عباره لرنی هم کوریش ممکن. اوشبو اثرده «گپ رو بودن (۳۱-بیت)، آسوده سر بیمار (۳۸-بیت)، از آش کده کاسه گرمتر (۶۰-بیت)، از خجالت آب شد (۷۰-بیت)، از خرس مو کندن (۷۱-بیت)» کبی دریچه عباره لر هم کبلیریلگن.

پشتوده فرازیولوژیک عباره تورلی اتمه لر، جمله دن، گرنه، محاوره، ایدیم، اصطلاحات، اصطلاح کبی اتمه لر (تبرمینلر) بیلن اته له دی. فرازیولوژیک عباره نی پشتو تیلیده ناملش مسأله سیده پوهنمل شاه محمود کدوال اؤزی نینگ «د بښتو متل سپړنه» («پشتو تیلی مقالینی اؤرگنیش») ناملی اثریده مقال بیلن عباره نینگ فرقی نی آچیق لاشگه اینتیله دی. اونینگچه، پشتوده مقال بیلن عباره اوندن آلدین فرقلمه گن. تدقیقاتچی عباره و مقالنی بیر-بیراویدن فرق ب، idiom تبرمینی مقابلیده «اصطلاح» اتمه سی قؤللشینی معقوللهیدی. (کدوال، ۱۳۹۴، ۱۲۵-بیت)

پشتو ادبیاتیده مقال بیلن فرازیولوژیک عباره فرق ای نینگ کپچ بېلگیلنگن. بو حقه ده شاه محمود کدوال نینگ «کرنې، خرگندنې او نومونې» ناملی اثریده

شونده ی قید اېتگن: «مقالگه قرشی گرنه (ایدیم) بیر جمله اېمس، بلکه phrase قطاریده دیر. بوندن تشقری، معنایی جهندن هم تۆلیق بیر جمله بؤلمه ی، او جمله نینگ بیر بؤلگی، لېکن مقال اېسه تۆلیق بیر جمله دیر. مقال نینگ موضوعی نصیحت و اؤگیت بؤلسه، فرازیولوژیک عباره اېسه برچه اجتماعی مسأله لرنی قمره ب آله دی». (کدوال، ۱۳۹۱، ۴۵-بیت)

پشتو تیل شناسلریدن پوهنوال میراجان غوربندي «لېکسیکولوژی» (لغت پوهنه) ناملی اثری نینگ سگیزینجی بؤلیمیده فرازیولوژی حقیده تۆخته له دی. او فرازیولوژی اتمه سینی یونانچه سؤزدن آلینگلیگینی تأکیدلې، ایگی قسم یعنی phrasis و logos سؤزلریدن تشکیل تاپگنلیگی، phrasis افاده و logos اېسه تعلیمات معناسی بارلیگی همده فرازیولوژی تیل شناسلیک نینگ بیر اونوملی ساحه سی اېکنلیگینی اورغولب، عموماً تیلده گی سؤزلر نینگ لغوی معنالی و سؤز بیریکمه لرینی اؤرگنه دیگن ساحه اېکنلیگینی قید اېته دی. بوندن تشقری، اثرده ایدیومه و فرازیولوگیزم اتمه لرینی سینونیم صفتیده هم قوللنه دی. فرازیولوژی علمی نینگ شکللنیشینی روس عالمی ویکتور ولادیمیراویچ ویناگاردوف اساسچیسى دېب بیلده دی. مذکور اثر نینگ کپینگى صفحه لریده، فرازیولوگیزم نینگ خصوصیتلری و اونینگ توزیلیشى حقیده هم معلوماتلر یازیب قالدیره دی. (غوربندي، ۱۳۹۸، ۱۵۵ - ۱۶۲-بیتلر)

خلص، پشتوده فرازیولوژیک عباره بیلن مقال آره سیده فرق قایل بؤلگن بؤلسه لر-ده، پشتو تیلده گی عباره لر کۆیینچه فولکلوریک موضوع صفتیده

تدقيق اېتىلهدى. پشتو تىلىده گى عباره لر تىل نىنگ عليحده بىرلىگى صفتيده تدقيق اېتىش جوده آز همده پشتو تىلىده گى عباره لرنى اۋرگنوۋچى مستقل و عليحده تىل شناسلىك ساحه سى هم شكلنمه گن، شونىنگدېك، فرازيولوژىك عباره نى ايرىم پىتده لېكسيكولوژى موضوعى صفتيده قره لهدى.

افغانستان اۋزبېكلرى تىلىده گى فرازيولوژىك عباره لرنى كۋىنچه تورغون بېرىكمه لر (بېرىمىه لر) تۋىلمىده اوچره يدى. جمله دن، دوكتور عارف عثمان نىنگ «خلق تفكرى» (۱۳۵۹)، دوكتور فيض الله ايماق نىنگ «خلق دردانه لرى» (۱۳۵۹)، صالح محمد حساس نىنگ «ضرب المثللر يا مقاللر» (۱۳۸۴)، نعمت الله يۋلداش نىنگ «آته لر سۋزى» (۱۳۸۴) ناملى اثرلرى همده ايرىم اۋزبېك تىلىده نشر اېتىله ياتگن بىر قنچه جريده لرده چىققن آته لر سۋزى و ضرب المثللر آره سىده كۋىپگينه عباره لر هم اره لش حالده نشر اېتىلگن.

بولردن تشقرى، تاجىكستانلىك تىل شناس احمد سيار نىنگ «قاموس مختصر فرازيولوژى درى با ترجمه پشتو و اوزبىكى» (درى فرازيولوژىسى نىنگ قىسقه سۋزلىگى - پشتو و اۋزبېكچه ترجمه لرى بىلن) ناملى اثرىده هم اۋزبېكچه عباره لر موجود. گرچه مذكور اثرده تۋىلنگن عباره لر اصلىده فارسى-درى تىلىده گى عباره لر بۋلسه-ده، اونىنگ ياننده اۋزبېكچه و پشتوچه ترجمه سى هم بېرىلگن.

افغانستانده اۋزبېك فرازيولوژىك عباره لرى بۋىيچه بىرىنچى علمى ايزلىش ارداقلى محمد حلیم يارقىن نىنگ «اۋزبېك فرازيولوژىك سۋزلىگى»

(افغانستان اؤزبیک تیلیده گی) ناملی اثری بیلن باشلندی دېسک، مبالغه قیلمه گن بؤله میز. چونکه موندن آلدینگی تدقیقاتلرده، عباره بیلن باشقه تورغون بیریکمه لر فرقلنمه گن.

محمد حلیم یارقین نینگ اوشبو اثری کابلده خراسان نشریاتی مؤسسسه سیده ۱۰۰۰ نسخه ده ۱۳۹۲ (میلادی ۲۰۱۳) ده باسیلیب چیققن. مذکور اثر اصلیده فرازیولوژیک سؤزلیگی (فرازیوگرافیه) بؤلسه-ده، او ایگی قسم یعنی کیریش و اساسی (فرازیولوژیک عباره لر) قسمیدن تشکیل تاپگن. کیریش قسمیده عباره و فرازیولوژی اتمه لری آچیقلیب، باشقه تورغون بیریکمه لری بیلن فرقلنگنلیگی تورلی مثاللر آرقه لی اثباتله نیلگن.

مذکور فرازیولوژیک سؤزلیکده فرازیولوژیک عباره لر بیلن لېکسیمه (سؤز - مرکب سؤز) آره سیده گی فرقی گرچه قوشمه سؤز نیمه لیگی آچیقلمسه-ده، فرازیولوژیک عباره نیمه لیگی آچیقلمه دی، شونینگدېک، عباره نینگ اساسی بېلگیسی کؤچمه معناده اېکنلیگی تأکیدلینلگن حالده جوده مهارت بیلن بېلگیلنمه دی. اوندی قولى کج سؤزینی هم قوشمه سؤز اېکنلیگینی همده عباره اېکنلیگینی مثال بیلن یاریتیلگن. قولى کج - او، باله لیکده بیقیلیب، قولى کج بولدی؛ او [نینگ] قولى کج، بیتینی تاپسه (فرصت تاپگنده) بیر نرسه نی اؤغیرلیدی (یارقین، ۱۳۹۲، ۹-بیت). بیرینچی مثالده، قولى کج قوشمه سؤز اؤز اصل معناسیده ایشله تیلگن و ایکنیچی مثالده

اېسه كۈچمه معناده ايشله تىلگنلىگىنى كۈرستگن. درحقيقت، ايگىنچى مثالده گى قۇلى كچ قۇشيلمەسى فرازيولوژىك عبارە دېب قيد اېتىلگن.

تدقيقاتچى فرازيولوژىك عبارە لرنيگ بېلگى-خصوصيتلىرى حقيده هم تۇختلگن. او عبارە لرنيگ كۆپ معنالىك، معناداشلىك، قرەمه-قرشلىك، شكلدداشلىك، ورينتلىك كىبى خصوصيتلىرى همده ايرىم عبارە لرنيگ تارىخى حالتى حقيده هم سۇز يوريتىب، هر يىرى عليحده مثاللر آرقەلى توشىنتىرىلەدى. كىرىش قىسمى نىنگ سۇنگىده توركيه، اۋزبېكستان و افغانستانده فرازيولوژىك عبارە لر قندهى اۋرگنلىگنلىگى حقيده هم قىسقه معلومات بېرىلەدى.

اثرنيگ كىرىش قىسمىده اېنگ مهم بۇلگن موضوعلردن ينه يىرى حقيقتاً هم اثر تاليفيده قۇللىلگن يۇل-يۇرىقلرى همده قۇللىلگن منبعلر ليستىنى بېرىلىشى دىر. مۇلف نىنگ اوشبو ايشى كتابخوانلرگه اثر همده فرازيولوژى علمى حقيده يۇللاوچىلىك وظيفه سىنى اۋتەيدى. خالص، اثرنيگ كىرىش قىسمى عبارە و اونىنگ اۋرگنوۋچى علمى حقيده گى معلوماتلر و اۋزىگه خاص خصوصيتلىرىنى آچىب بېرىشىگه كتە رول اۋىنەيدى.

اثرنيگ ايگىنچى قىسمى اساساً ۲۹۱۸ ته افغانستان اۋزبېكلرى تىلىده گى فرازيولوژىك عبارە لرني اۋز ايچىگه آلەدى. بو قىسمدن اۋرىن آلگن فرازيولوژىك عبارە لر سانى گرچه اثرنيگ كىرىش قىسمىده ۲۹۲۵ ته دېب قيد

اېتیلگن بۆلسه-ده، ایش نینگ اساسی قسمیده ۲۹۱۸ ته فرازیولوژیک عباره سنلگن.

افغانستان اۆزبېکلری نینگ تیلیده گی فرازیولوژیک عباره لرنی تۆپلش ساحه سیده (افغانستان اۆزبېک فرازیوگرافیه سیده) مذکور اثر بیرینچی علمی ایش بۆلیشی اوچون خلق سۆزلىشوو تلفظی اساسیده یازیلگنلیگی اورغولنه دی - گرچه همه اۆرینده هم بو حالت کوزه تیلمه یدی. اۆرنک صفتده، شېوه ده «آدم بیر قله اۆله دی» شکلیده تلفظ اېتیلسه هم اوشبو اثرده «آدم بیر مرته اۆله دی» شکلیده قید اېتیلگن. (یارقین، ۱۳۹۲، ۲۷-بیت)

اثر افغانستان اۆزبېکلری نینگ سۆزلىشوو تلفظی اساسیده یازیلگنلیگینی اوچون هم ادبی تیل معیارلری اساسیده کېلشیکلر و ایریم کۆمکچی سۆزلر ایشله تیلمه گنلیگینی کوزه تیش ممکن. مثلاً: قره تقیچ کېلشیگی (-نینگ) قوشیمچه سی -نی شکلیده (آغزینی سووی آقماق - ۳۷-بیت)، -دی شکلیده (قره نگدی اۆچیر - ۲۹۷-بیت)، -تی شکلیده (قیلیچتی دمیدن اۆنکرماق - ۳۲۷-بیت)؛ توشوم کېلشیگی (-نی) قوشیمچه سی -دی شکلیده (آغزیدی شیرین قیلماق - ۳۹-بیت)، -تی شکلیده (باشتی اوشلب قالماق - ۸۴-بیت)؛ جۆنلش کېلشیگی (-گه) قوشیمچه سی ادبی تیلده بۆلگندېک، -گه، -قه، -که شکلیده قید اېتیلگن. -گه شکلیده (آسمانگه کۆترماق - ۳۰-بیت)، -که شکلیده (فریادی فلککه بیتماق - ۲۸۴-بیت)، -قه شکلیده (قولاققه آلماق - ۳۰۹-بیت)؛ اۆرین بیت کېلشیگی (-ده) قوشیمچه سی -ده شکلیده (بۆلده قالماق -

۴۳۲-بېت)، -گە شىكلىدە (يوزگە يوز - ۴۲۵-بېت). بىزىنىڭچە، اثر سىرپىل و مىمنە قىرلوق شېۋەلەيدە يازىلىشى طفىلى اۋرىن-پىت كېلىشىگى كۋىنچە -گە شىكلىدە يازىلگن. سىرپىل و مىمنە قىرلوق شېۋەسىدە تۇرتتە كېلىشىك بار (باش كېلىشىك قۋشىمچەسى كۋرستىگىچى يۇق، قرەتقىچ و توشوم كېلىشىكلرى بىر كېلىشىك شىكلدە ھمدە جۋنلىش و اۋرىن-پىت كېلىشىكلرى ھم بىر قۋشىمچەدېك تويولەدى). چىقىش كېلىشىگى (-دن) قۋشىمچەسى -تن شىكلىدە (آشتن كۋرە كاسە ايسىق - ۳۱-بېت)، -دن شىكلىدە (آغىزدن گپ قاقچاق - ۳۹-بېت) كىي؛ ايرىم كۋمكىچىلەر مثلاً: بىلن كۋمكىچىسى مىنن شىكلىدە (اۋز اياغى مىنن كېلماق - ۵۷-بېت)، (قىسى يوزى مىنن ؟ - ۳۲۶-بېت) يازىلگن.

معناداش عبارەلەر كۋىنچە بىرى اىضاحلنگن بۇلىب، باشقە بىراوى ← بېلگىسى بىلن كۋرستىلگن. مثلاً: آغزى پوچ عبارەسى - آغزى غر عبارەسىگە ارجاع اېتىلگن. اگرچە آغزى بوزوق ھم بولرگە معناداش عبارەدەر، بىراق علىحدە اىضاح بېرىلگن.

اوشبو فرازيولوژىك سۋزلىكدە تورلى موضوعلەر و مضمونلرگە تېگىشلى عبارەلەر حتى تركىبىدە تابو سۋزلر بىلن افادەلنگن عبارەلەر مثلاً: كۋتى آچىق / كۋت آچىق (رسوا معناسىدە - ۳۳۹-بېت)، كۋتى آغىر (دنگسە، تنبل معناسىدە - ۳۳۹-بېت)، كۋتىدن مست (بى پروا معناسىدە - ۳۴۰-بېت) ھم اۋرىن بېرىلگن.

بولردن تشقیری، بیرتیق-پیرتیق کۆپ بیرتیق و اېسکیرگن، جنده معناسیده ایشله تیلگن اتباع سۆز هم عباره دېب کېلتیریلگن. بیزنینگچه، بو عباره اېمس، اتباع سۆزدير، چونکه بیرینچیدن جفت و اتباع سۆزلر يکه حالده قۇلنيلمه يدی، قۇلنيلگنده هم، او عباره اېمس، بلکه جفت يا اتباع سۆزلردير. اۆزبېک تیلده تیت-پیت قیلماق و تیت-پیتینی چیقماق کبی عباره موجود، بولرگه قره گنده اتباع سۆزلر آرقه لی یسلگن بۇلسه-ده، قیلماق و چیقماق فعللری قتنشگن. ایکنچیدن، بیرتیق-پیرتیق اتباع سۆزیده کۆچمه و مجازی معنا اېمس، اوندە معنایی بۇرتتیریش حالتی موجود و مذکور خصوصیت اېسه اتباع سۆزگه خاص دیر. اتباع سۆزلر حقیده کۆپراق معلومات اوچون بلخ بیلیم یورتی نینگ «معرفت علمی مجله سی» ۱۴۰۲-ییل نینگ ایکنچی سانیده گی «اتباع سۆزلر و اولرنینگ اؤرگنیلشی» ناملی مقاله میزگه قره شینگیز ممکن.

وطنیمیزنینگ شمالي و شمال-شرق ولایتلری و کابله گی بیلیم یورتلری و معلم تربیه لیش مؤسسه لریده اۆزبېک تیلی و ادبیاتی بۆلیملری اؤقووجی و اؤقیتو وچیلری هم بو ساحه ده علمی ایزلنیش آلیب بارگن یا بارمه گنلیگی حقیده بیزگه انیق معلومات یوق. اگر ایزلنیش آلیب باریلگن بۇلسه لر هم، بولرنینگ علمی تدقیقاتلریده هم عیناً عباره بیلن تورغون بیریکمه لر فرقلمه لیگیگه ایشانچیمیز کامل. بونی نېچه دلیل اساسیده ایتیشیمیز ممکن، بیرینچیدن، حلېگچه افغانستان اۆزبېک تیلی و ادبیاتی بۆلیملریده بۆلگن علمی ایزلنیشلر عامه قۇلیگه بیتمه يدی، ایکنچیدن، افسوس که، افغانستان اۆزبېک تیل شناسلیگیده هیچ بیر علم ساحه سیده ینگى مېتود بیلن ایشلش

كۈزگە كۆرىنمەيدىكە، يازىلگن علمى اثرلر چاپ و نشر قىلىشكە جرات اېتىلسە.

يورتىمىزدە عبارە حقىدە ذكرا لله ايشانچىنىڭ ۱۳۹۳-يىلى كابل دە نشر اېتىلگن «حاضرگى اۋزبېك تىلى (گرامر - مارفولوگىيە) ناملى اثرىنىڭ بېشىنچى بۆلىمى «فرەزەلوگىيە» (فرازيولوژى) دېب ناملنەدى. اوندە عبارە و فرازيولوژى حقىدە ايرىم اۋرنكلر بىلن معلوماتلر كېلتىرىلگن. بوندن تشقۇرى، عبارەلرنىڭ تورلرى (اصلىدە عبارەلرنىڭ معنائى تورلرى دېبە اتەلىشى معقول) دېب فرازيولوژىك چتىشمە، فرازيولوژىك بوتونلىك و فرازيولوژىك قۇشلىمە كىبى تورلرگە بۆلىب اۋرگىلەدى. دېمك، ذكرا لله ايشانچىنىڭ مذكور اثرىدە عبارە، اونىڭ معنائى تورلرى و فرازيولوژى حقىدە ۲ بېتلىك معلومات سىغدىرىلگن.

اثردە كېلتىرىلگن اۋرنكلر اىچىدە عبارەلر (تىلىدن بال تاپماق، كۈنگىل آولەماق...) قطارىدە ايرىم مقاللر (بىرنىكى مىنگگە، مىنگىكى عالمگە؛ آتىنگى قاضى اۋغىرلسە، عرضىنگى كىمگە ايتەسن) و متل (بلىق باشىدن سسىدى) كىبى تورغون بىرىكمەلر (پېرمىه لر) نى هم كېلتىرەدى.

مذكور اثردە فرازيولوژىك چتىشمە، فرازيولوژىك بوتونلىك و فرازيولوژىك قۇشلىمەلر حقىدە هم سۆز يوريتىلگن. فرازيولوژىك چتىشمە و فرازيولوژىك بوتونلىكنى قىسقە معلوماتلر بىلن بۆلسە-دە، يارىتىشكە اېرىشىلگن. لېكن فرازيولوژىك قۇشلىمەنى يارىتە آلنمەگن. (ايشانچ، ۱۳۹۳، ۱۱۹ - ۱۲۰-بېتلر)

افغانستاندن تشقریده، افغانستان اۆزبیکلری نینگ تیلیده گی فرازیولوژیک عبارهلری ساحه سیده ایشلنگن اثرلر حقیده بیزگه فقط گینه حرمتلی ذیح الله چۆلپان نینگ «شمالی افغانستان اۆزبیک تیلیده لېکسیک-فرازیولوژیک و گرامه تیک سینونیمیه» ناملی ماسترلیک علمی ایشی معلوم. اثر ۳ بابدن عبارت بۆلپ، فقط ایگینچی بابی گینه فرازیولوژیک عبارهلر حقیده معلومات اوچره یدی.

مذکور اثر نینگ ایگینچی بابی «شمالی افغانستان اۆزبیک تیلیده فرازیولوگیگ سینونیمیه» دېب ناملنه دی. اونده دستلب اۆزبیک تیل شناسلیگیده (اۆزبیکستانده) فرازیولوژی قنده ی و قچاندن بویان اۆرگنیشی همده فرازیولوژیک عباره نیمه لیگی حقیده قیسقچه تۆخته لیب، اۆزبیکستانده موجود بیر نېچته معناداش عبارهلر تحلیل قیلینه دی. اوشو باب نینگ ایگینچی عنوانیده افغانستان اۆزبیکلری تیلیده گی عبارهلر نینگ معناداشلیک خصوصیتی حقیده بحث یوریتیب، افغانستانده فرازیولوژی قنده ی اۆرگنیشی حقیده هم معلوماتلر بېریله دی. اوندن سۆنگ اېسه محمد حلیم یارقین نینگ «اۆزبیک فرازیولوژیک سۆزلیگی» (افغانستان اۆزبیک تیلیده گی) ناملی اثری اساسیده ایریم معناداش فرازیولوژیک عبارهلر ایضاحله نیله دی، خلاص.

اثرده ایریم خطالیکلر هم یؤل قوییلگن بۆلپ، اونده آدم قیلماق عباره سی نینگ آدم اېتماق ورینتی سینونیم دېب آلینگن. آدم قیلماق بیلن آدم

اېتماق اۋزارا بير عباره نينگ ورينتلريگه تېنگ، چونكه بير لغوي تركيبي عيني شو سۋزىنىنگ اۋزى، ايگىنچى لغوي تركيبلىرى اېسه اۋزارا سينونيم دير.

خلص، وطنمىزده اۋزبېك فرازيولوژىك عبارهلرېنى تۋپلش ايشى آز بۋلسه-ده، عملگه آشگن. جمله دن، محمد حليم يارقين نينگ «اۋزبېك تىلى فرازيولوژىك سۋزلىگى» (افغانستان اۋزبېك تىلىده گى) ناملى اثرى نينگ ايرىم كمچىكلرېنى نظرگه توتمه گنده، مذكور اثر افغانستان اۋزبېكلرى تىلىده گى فرازيولوژىك عبارهلرى حقيده هم نظري جهتن هم عملي جهتن دستلبكى علمي و معتبر اثرى دير.

ذکرالله ايشانچ نينگ «حاضرگى اۋزبېك تىلى» (گرامر - مارفولوگيه) اثریده قيسقه بۋلسه هم عباره، اونينگ معنائى تورلرى و فرازيولوژى حقيده ۲ بېتلىك معلومات اوچره يدى. لېكن بونى اعتراف اېتيشيمىز كېرەك كه، افغانستانده فرازيولوژى علمى نينگ نظري جهتن تدقيق ايشلرى عليحده و مستقل شكلده عملگه آشمه گن همده چۈلپان نينگ ايشى فرازيولوژىك سينونيملر حقيده آلب باريلگن تحقيق دير.

اوپچینچی بۆلیم

تحقیق نینگ مېتودى و موادى

۱.۳- تدقیق نینگ مېتودى

هر قندهى نظري تدقیقات كىبى بیز نینگ تدقیقاتیمیز مېتودولوژیسىنى فلسفه نینگ عمومىلىك، خصوصىلىك و يكه لىك كنگورىهسى، شونینگدېك، منطق نینگ بېلىش نظریهسى، متن اصولى (كانتىكستولوژىك مېتود)، ورىنتلى لىك مېتود، ستوروكترول-تېپولوژىك مېتود، عبارهلرنى معنایى دایره لر اساسیده اؤرگنیش مېتودى؛ ساحه نینگ بېتوك تیل شناسلرى اثرلرى، كتابخانه تحقیق اصولى تشكيل قیلهدى. بولردن تشقرى، ایشده قیاسلش، سینكرونىك و دىكرونىك مېتودى (تاریخى و حاضرگى حالتلرى)، عبارهلرنینگ توزیلیشى- معنایى تصنیفى همده توركى تیللر، اینیقسه اؤزبېك تیلی نینگ ایچكى طبیعتى، اؤزبېك تیلیده گى عبارهلرنى باشقه تیللرنینگ عبارهلرى بیلن سالیشتیریش اساسیده تحقیق قیلینهدى.

۲.۳- تىقنىق نىنگ موادى

مذكور تىقنىقه، معنوي و مادي موادلردن فايده لنىلگن. معنوي موادى صفتىده برچه يازمه منبعلر، جمله دن، نظري منبعلر و اساسي منبعلر، سۋزلىكلر و قۋلنمه لركه، توركي شناسلىكده خصوصاً اۋزبېك تىل شناسلىگىده فرازىولوژى علمى و اونىنگ شكلىنىش مسأله سىگه بغيشلنگن علمي منبعلردن ايش آلىندى.

مادي موادلرى اېسه قلم، قاغذ (قيد اوچون مۋلجللنگن قيد قاغذچه لرى)، تىلفون، كمپيوتر و باشقه موادلركه، اوشبو تىقنىقى عملگه آشىرىش اوچون قۋلنلىلگن.

تۇرتىنچى بۆلۈم

تحقيق نتيجه لرى

۴. ۱- فرازيولوژىك عبارە و فرازيولوژى نيمە ليگى

اۋزبېك تىل شناسلىگىدە فرازيولوژىك عبارە يعنى تىلدەگى تورغون يىرىكمەلر نىنگ كۆچمە و اوستمە معناگە اېگە بۇلگن تىل يىرلىگى تورلى اتمەلر، جملە دن، ايدىومە، عبارە، فرازيولوژىك عبارە، فرازيولوگىزم، فرازىمە كىي تېرمىنلر بىلن ناملىب كېلىنماقده.

فرازيولوژىك عبارە حقىدە تورلى منبعلردە تورلىچە تعريف قىد اېتىلگن بۇلسە هم، حلىگچە باشقە اتمەلر و بىللملر كىي كېسكىن و موضوعنى هر تمانلمە يارىتە دىگن تعريف يۇق دېسك هم مبالغە قىلمە گن بۇلە مىز. شوندى بۇلسە -ده، بىز موضوعنى آچىقلىنىشى اوچون اىرىم تىل شناس عالمر نىنگ يازىب قالدىرگن تعريف و توصيفلرىنى كېلتىرگن حالده اۋز خلاصەلر يىمىزنى بيان اېتە مىز.

اۋزبېك تىل شناسلىرىدىن غىب الله سلاموف اۋزى نىنگ «تىل و ترجمه» (بديعي ترجمه نىنگ عموم فيلولوگىك و بعضى لينگويستىك مسأله لرى) ناملى اثرىدە عبارە حقىدە قويدە گىچە معلوماتنى يازىب قالدىرگن: «ايدىومە (عبارە) - شكلاً بۇلكلرگە اجرەلمە يىدىگن، مخرجى يىرىكمە تركىبىدە گى سۆزلرنىنگ تۇغرى و ائىق معناسى بىلن تلقىن قىلىنمە يىدىگن، كۆچمە معنا انگلتووچى برقرار سۆز يىرىكمە سى دىر». (سلاموف، ۱۹۶۶، ۲۵۶-بىت)

م. رۇزى قولۇه هم عبارە نىمەلىگى حقىدە اۋزى نىنگ «اۋزبېك تىلىدە ايدىومە لر» ناملى نامزدلىك تىزىسىدە عبارە نى قويدە گىچە تعريف قىلەدى: «معلوم بىر تىل اوچون كركترلى بۇلگن او برزلى سۆز يىرىكمە لرى، يعنى اجرەلمە يىدىگن، مستحکم بىرلىككە اېگە بۇلگن تورغون سۆز يىرىكمە لرى ايدىومە دېب اتەلەدى. ايدىومە اۋزىگە خاص خصوصىتىگە اېگە بۇلىب، اېنگ اولاً او كۆچمە معنالى دىر. او سۆز يىرىكمە سىدن عبارت بۇلىب، معنایى و نحوي (سېمىتىك و سىنتىكتىك) جھتدن بۇلىنمە يىدىگن، باشقە تىللرگە سۆزمە-سۆز ترجمە قىلىنمە يىدى، تركىبى قىسىملىرى نىنگ تۇغرى معناسىگە اساسلنمە گن، آلدىندن معلوم بۇلگن معناگە اېگە دىر. (يۇلداشېف، ۲۰۱۳، ۳۸-بىت)

شوكت رحمت الله بىف نىنگ «نطقىمىز نىنگ كۆركى» ناملى رسالە سىدە عبارە نى شوندى تعريف قىلگن: «بىتە دن (بىرتە دن) آرتىق لېكسىك نېگىزدن تركىب تاپگن، توزىلىشى جھتدن يىرىكمە گە، گىگە تېنگ، مضموناً سۆزگە تېنگ (اېكويولېنت) يىخىلتىلگىچە اوستمە كۆچمە معنا انگلتووچى لغوي بىرلىككە عبارە (فرازيولوژىك عبارە) دېيىلەدى» - دېب قىد اېتەدى (اۋشە اثر، ۲۰۱۳، ۳۷-بىت)

فرازیولوژیک عبارہ نیمه‌لیگی حقیده اولوغ تورسونوف، عبدالجبار مختاروف و شوکت رحمت‌الله‌بف‌لرنینگ هم‌مؤلفلیگیده یازیلگن «حاضرگی اؤزبیک ادبی تیلی» ناملی اثریده عبارہ‌نی قوییده‌گیچه ایضاح‌له‌یدی: «عبارہ مستقل تورکومگه منسوب بیرته‌دن آرتیق سؤزدن ترکیب تاپگن بیر بوتون معنایی همده گرامری بیرلیک صفتیده گوده‌لنه‌دی. عبارہ لغوی معنا انگلتیش اوچون خدمت قیله‌دی. شونگه کؤره عبارہ لغوی بیرلیک حساب‌لنه‌دی و او سؤز ییلن قطارگه قویيله‌دی. مثلاً: کؤنگیلدن اؤتکزماق عبارہ‌سی - اویلماق سؤزی انگلتگن معنایی، کؤنگلی جایگه توشدی عبارہ‌سی اېسه تینچلیک سؤزی انگلتگن معنایی، اېته سویه‌گیگه یاپیشگن عبارہ‌سی اېسه آزرغین، قاتمه (اریغ) سؤزلی انگلتگن معنایی ییلدیره‌دی - دېب قید اېته‌دی. (تورسونوف و باشقه‌لر، ۱۹۷۵، ۷-۸-بیتلر)

مذکور اثرینگ اوچینچی و تۆلدیریلگن نشریده عبارہ حقیده قوییده‌گی قیسقه تعریف قید اېتيله‌دی: «عبارہ بیریک تیل بیرلیگی بۆلب، کمیده ایگّته مستقل سؤزدن (لېکسیمه‌دن) ترکیب تاپه‌دی. شونگه عبارہ‌نینگ افاده پلانی دېب سؤزلر، شولر ترکیبیده‌گی تیل بیرلیکلری کؤزده توتيله‌دی. (تورسونوف و باشقه‌لر، ۱۹۹۲، ۵۵-بیت)

دېمک، یوقاریده‌گی تعریفلرگه کؤره، عبارہ (فرازیمه) ایگی و اوندن آرتیق سؤزدن تشکیل تاپیب، تورغونلیک خصوصیتی بۆلگن سؤزلر قوشیلمه‌سی، کؤچمه و اوستمه معنایی توشونچه‌نی افاده‌لاوچیلردیر.

۴.۱.۱- عبارت و اونى اؤرگنه دېگن بېلیم

عبار - تیل نینگ علیحه بیرلیگی بولیب، توزیلیشیگه کوره ایگیدن آرتیق سوزدن تشکیل تاپه دی. بعضاً کۆچمه و اوستمه (قباغی آچیلماق، تپه ساچی تیککه بولماق) معناده ایشله تیلسه، بعضاً توغری (اوج آماق، یخشی کورماق) معناده ایشله تیلیب، بیر توشونچه نی افاده لهیدی.

فرازیولوژی تهرمینى یونانچه phrasis و logos سوزلریدن تشکیل تاپگن بولیب، phrasis افاده و logos اېسه تعلیمات دېمک دیر.

یوقاریده تأکیدلگنیمیزدېک، اۆزبېک تیل شناسلیگیده عبارت ایدیومه، فرازیولوژیک عبارت، فرازیولوژیک بیرلیک، فرازیولوگیزم، فرازیمه کبی اتمه لر بیلن ناملنه دی. عبارت حقیده تورلی منبعلرده تورلیچه تعریف و توصیف بېریله دی. جمله دن، نعمت محکوموف و اختیار اهرمتوف لرنینگ «تیل شناسلیک تهرمینلری نینگ ایضاحلی لغتی» ده شونده ی معلوماتنی قید اېته دی: «فرازیولوگیزملر - معنا یخلیتلیگیگه اېگه بؤلگن و نظقی جریانگه قدر ایکی و اوندن آرتیق سوزلرنینگ برقرار مناسبتیدن تشکیل تاپگن، نطقه تیار حالده آلیب کیریلووچی کۆچمه معناده گی برقرار بیریکنه لر. مثلاً: قولاغی دینگ بولماق (هوشیار بولماق)؛ قولاغی / قباغی آسیلماق (خفه بولماق) کبی. (محکوموف و اهرمتوف، ۲۰۱۳، ۳۸-بیت)

عبار حقیده اۆزبېک تنیقلى تیل شناسی عظیم حاجی بفر نینگ «تیل شناسلیک تهرمینلری نینگ ایضاحلی لغتی» ناملی اثریده قوییده گیچه تعریف بېریله دی: «فرازیوگیزم - عیناً فرازیولوژیک بیرلیک. فرازیولوژیک بیرلیک -

توزیلیشیگه كۆره سۆز بیریکمه‌سیگه، گپگه تېنگ، معنایی (سېمئتیك) جهتدن بیر بوتون، عموملشگن معنا انگلتووچی، نطق جریانیده یره‌تیللمه‌ی، نطقه تیار حالده کیریتیلهدیگن لغوی بیرلیک. تورغون بیریکمه‌لرینینگ اوبرزلی، کؤچمه معناگه ابگه توری. مثلاً: تامدن تره‌شه توشگنده‌ی، ایاغینی قۇلیگه آلماق. سیچقان‌نینگ اینی مینگ تنگه و باشقه‌لر». (حاجی‌بف، ۲۰۰۲، ۱۲۴-بیت)

اؤزبېك تیل شناسلیگیده عباره حقیده مذکور اثرلردن تشقیری، بیر تله‌ی علمی منبعلرده عباره نیمه‌لیگی حقیده معلومات اوچرهدی‌که، برچه‌سیده هم عباره حقیده‌گی تعریف و توصیفلر بیر-بیراویگه اؤخشش‌دیر. منبعلرده قید اېتیلگن تعریفلرگه قره‌گنده، بولرني ایکی گروهگه بؤلش ممکن بۇلهدی. ایریم تیل شناسلر عباره و عباره شناسلیک (فرازیولوگیزم و فرازیولوژی)نی کینگ معناده توشینسه، ایریملری اېسه تار معناده توشینه‌دی‌که، بیز بو حقلده بیرینچی بؤلیمده فرازیولوژی اؤرگنیلشی تاریخی قسمیده به تفصیل توخته‌گندېک.

بیزنینگچه، عباره ایگی و اوندن آرتیق سۆزدن تشکیل تاپیب، توزیلیش جهتدن سۆز بیریکمه‌سیگه یاگه گپگه تېنگ، مضموناً بیرار توشونچه‌نی افاده‌له‌یدی یاگه بیر سۆزگه تېنگ بۇلووچی، کؤچمه معنا افاده‌لاوچی تیل بیرلیگی‌دیر. مثلاً: تاووغینی بیر ایاغی بار - سۆزیکه محکم توره‌دیگن، ایگی ایاغینی بیر موزه‌گه تیقماق - اؤز فکری‌نینگ عملگه آشیشینی قیصرلیک بیلن طلب قیلماق، ایتگنی ایتگن - بیرار نرسه‌نی کؤپ و ایزچیل ایته بېرماق، قۇلی آغیر - ختنه یا بیرار عملیاتنی آشیرگنده تېزلیکده توزه‌لمه‌یدیگن کبی توشونچه‌لرني افاده‌لاوچی فرازیمه‌لر؛ بیر قرغه بیلن قیش بؤلمس - اتفاقلیک، تاب کېلتیرماق -

چىدەماق، توپراققە تاپشىرماق – كۆمماق، تېرناققە زار – فرزندسىز كىبى بىر سۆزگە تېنىگ معنالىرى افادەلا وچىلر عبارەلردىر و عبارەلر (فرازىمەلر)نى اۋرگنوۋچى بىلىم اېسە تىل شناسلىك نىنگ مستقل علمى بۆلگن فرازيولوژى علمى اۋرگنەدى.

۴. ۲۰۱ - عبارە نىنگ باشقە تورغون بىرىكمەلردن فرقلرى

عبارە – تىل بىرلىگى نىنگ عليحدە و بۆلىنمە يىدىگن بىرلىگى و تورغونلىك خصوصىتى بىلن تورغون بىرىكمەلر (پېرمىەلر) قطارىدن اۋرىن اېگىلسە دە، لېكن اىرىم اۋزىگە خاسلىگى بىلن باشقە تورغون بىرىكمەلردن فرقلنەدى.

اۋزبېك تىل شناسلىگىدە تورغون بىرىكمەلر بىر قىرر بىرىكمەلر، بىر قىرر بىرلىكلر، پېرمىە كىبى اتمەلر بىلن ھم اتمەلەدى. اۋزبېك تىل شناسلىگى تېرمىنولوژىسى نىنگ عىبلىرىدن بىرى بىر توشونچەنى نېچتە اتمە بىلن ناملىشىدىر. شونىنگ اۋچون، بىز اساساً تورغون بىرىكمەلر اتمەسىدن فايدهلنەمىز، ضرورت بۆلگندە پېرمىەدن ھم قوللنەمىز.

ايگى و اوندن آرتىق سۆزلرنىنگ بىر قىرر مناسبتىدن تشكىل تاپگن، نطق جريانىگە تيار آلىب كىرىلەدىگن، تىل اېگەلرى خاطرەسىدە امكانىت صفتىدە موجود بۆلگن تىل بىرلىكلرى تورغون بىرىكمەلر دىپلەدى. مقال (ضرب المثل)، متل (مقوله)، حكمتلى سۆزلر (افوريزم) تورغون بىرىكمەلر (پېرمىەلر) سىرەسىگە كىرەدى. بولرنى اۋرگنوۋچى تىل شناسلىك بۆلىمى اېسە پېرمىولوژى دەپ ناملنەدى. عبارەلر ھم اىرىملر فكرىچە، پېرمىەلرگە دخىلدىر. لېكن اۋزبېك تىل شناسلىگىدە عبارەلرنى اۋرگنوۋچى مستقل تىل شناسلىك ساحەسى موجود بۆلىب، عبارەلرنى اۋرگنوۋچى تىل شناسلىك ساحەسى فرازيولوژىدىر. شونىگە

قره گنده، فرازیولوژی پریمیولوژی ساحه سی نینگ مستقل تدقیق ساحه سیگه اېگه بولگن ساحه دپیش هم ممکن.

عباره توزیلیشگه كۆره ایگیدن آرتیق سۆزدن تشکیل تاپیب، تورغونلیک خصوصیتگه كۆره تیلده آلدیندن موجود بۆله دی. ایریمی كۆچمه و اوستمه معنا انگلتسه، ایریمی اېسه بیر سۆزگه تېنگ (بیر قۆلدن سېس چقمس - اتفاقلیک معناسیده) معناگه اېگه لیگی و بیر توشونچه نی ییلدیریشی ییلن باشقه تورغون بیریکمه لردن فرقلی تیل بیرلیگی حسابلنهدی.

یوقاریده هم تأکیدلگندېک، كۆیینچه عبارهلر بیر سۆزگه تېنگ بۆله دی و ایریم عبارهلر اېسه بیر سۆزدن كۆپ بۆلیشی ممکن. شونده ی بۆلسه ده، هر ایگی حالتده هم عبارة بیر توشونچه افاده له دی و خبری (پریدیكتیفلیک) خصوصیتی موجود اېمس. بیز قوییده گی جدول آرقه لی ایریم بیر سۆزگه تېنگ و نېچه سۆزگه تېنگ عبارهلرنی كۆریب چیقمه میز:

۱-جدول: بیر سۆزگه تېنگ و نېچه سۆزگه تېنگ عبارهلر			
معناسی	نېچه سۆزگه تېنگ عبارهلر	معناسی	بیر سۆزگه تېنگ عبارهلر
سۆزگه محکم توره دیگن کیشی	تاووغینی بیر ایاغی بار	جوده كۆپ	بیر قبرستان آدم
اچینیش حسی اویغاندی	رحمی کېلدی	اتفاقلیک معناسیده	بیر قرغه ییلن قیش کېلمس
اېچیده گی ایستک یا که دردینی ایتماق	کۆنگلینی آچماق (۲)	اتفاقلیک معناسیده	بیر قۆلدن سېس چقمس

كىمىنىڭ دىر حكىمدىن، اختىيارىدىن چىقماق	قۇلدىن چىقماق (۱)	چىدەماق	تاب كېلتىرماق
تأثير كوچىنى قىتىرماق، يۇقاتماق	دىمىنى كېسماق (۲)	سېۋىنماق	تاقىسىنى آسمانگە تشلەماق
بىشىرىن حالدە كېلىشىپ آلماق	تېل بېرىكتىرماق	كۇمماق	توپراققە تاپشىرماق
عبىي يۇق كىشى نىنگ فعالىتىدىن عىب تاپىشىگە حرىكت قىلماق	قىلدىن قىيىق قىدىرماق	فرزىندىسىز	تىرناققە زار
اولگىسىدىن ھىم يىمانىگە اۋچىرەماق	چىكىدىن قوتىلىپ، نۋاگە توتىلماق	خورىندىلىك	دىنگ اۋزىگە يۇق
جىركىنىش حىسىنى اۋىغاتماق	يۈرەگىگە زىغىر ياغىدەى اورماق	بېنىگماق	مات قىلماق

تورغون بېرىكمەلرنىڭ يىنە بىر تورى مقال دىر. مقال (ضرب المثل) اىگى بۇلىمدىن (محاكمه و نتيجه) دن عبارت بۇلىپ، دستلب بىرار موضوع بيان اېتىلىپ (محاكمه قىلىنىپ) معلوم فكر ايتىلەدى، كېىن اېسە پىند و اۋگىت بېرىلىپ، نتيجه چىقىرىلەدى. مثلاً: خدا اسرەسە بلا يۇق، خدا اسرەمسە پىناە يۇق؛ يىخىشى آتگە بىر قىمچى، يىمان آتگە مىنگ قىمچى؛ تۇغرى آشىنى بىر، يىمان باشىنى.

تورغون بېرىكمەلرنىڭ يىنە بىر تورى متل دىر. متل (مقوله) مقالگە اۋخىش كېتسە دە، لېكىن فرقلى دىر. مقال محاكمه و نتيجه دن عبارت بۇلسە، متل تۇغرىدىن تۇغرى نصىحت و اۋگىت قىسمىدىن (خلاصه و نتيجه دن) عبارت دىر. مثلاً: كۇپدە كرم بار، محنت بخت كېلتىرر، بلىق باشىدىن سىسىر، بېتگە ايتگن نىنگ زھرى يۇق، راستگە زوال يۇق، ايسىقىنى ايسىق كۇترر و باشقەلر.

حکمتلی سۆزلر (افوریزملر) هم تورغون بیریکمه‌لرنینگ ینه بیر توری حسابلنهدی. حکمتلی سۆزلر، گرامری جهتن گپ حالیده شکللنگن، انیق، ایخچم، چوقور مضمونلی معلوم شخص تمانیدن یره‌تیلگن برقرار بیریکمه‌لر. مثلاً: «علم انسانلرنینگ مداری، حیاتی، رهبری، نجاتی دیر» - عبدالله اولانی حکمتلی سۆزی. (اولوقوف، ۲۰۱۶، ۱۱۳-بیت)

حکمتلی سۆزلر (افوریزملر) نینگ باشقه تورغون بیریکمه‌لردن اساسی فرقی شوکه، افوریزملر معلوم شخص تمانیدن نثر یا نظم (شعر) آرقه‌لی بیان ایتیلگن چوقور مضمونلی و فلسفی یازیشمه‌لردن عبارت بوله‌دی.

مقال، متل، افوریزملر قوییده‌گی لسانی خصوصیتلری بیلن بیر-بیراویگه اؤخشب کپته‌دی:

- توزیلیشی و ترکیبی تورغون، قویمه، قاتیب قالگن حالده بوله‌دی؛
- معنا بوتونلیگیگه اېگه؛
- نطقده اؤز و کؤچمه معنالرده قؤلننه‌دی؛
- توزیلیشیگه کؤره بیریکمه و گپ شکلیده بوله‌دی؛
- خلق دانشمندلیگی، منطقی فکرلش محصولی؛
- نطق جریانیکه قدر تیلده موجود بؤلیم، نطقه تیار حالده آلیب کیریلهدی؛
- فکرنی تأثیرچن، مضمونلی اوبرزلی افاده‌لشگه خدمت قیله‌دی؛

- سۆزلىشو، بديعی و اجتماعي-عاموي نطق اسلوبلریده فعال قوللنیله دی.
(اولوقوف، ۲۰۱۶، ۱۱۲-بېت)

عبارة تورغونلیک و تیلده آلدیندن موجودلیگی خصوصیتیه گه كۆره مقال،
متل، حکمتلی سۆز لرگه اؤخشب كېتسه-ده، لېکن ایریم خصوصیتلری بیلن بیر-
بیراوی بیلن فرققلنه دی. بولر اؤرته سیده گی فرققلرنی قوییده گی چیزمه ده كۆریش
ممکن:

۲-جدول: تورغون بیریکمه لر نینگ بیر-بیریدن فرققلری			
افوریزم	متل	مقال	فرازیمه (عباره)
- افوریزم بیرار موضوع حقیده انیق، ایخچم، چوقور مضمونلی انیق شخص تمانیدن یره تیلگن جمله. مثلاً: «آدمی اهرسنگ دېمه گیل آدمی، آنی که یوق خلق غمیدین غمی». قیسقه فکرلش خلققه خاص دیر. «مکسیم گورکي»	- متل بیر جمله گه تېنگ بۇلیشی بیلن بیرگه مستقیم شکلده پند و اؤگیت بېریله دی. بونده موضوع بیان قیلینمهی، تۇغریدن تۇغری اصل مطلب ذکر اېتیله دی. مثلاً: «بېتگه ایتگن نینگ زهری یوق» کی.	- مقال بیر جمله گه تېنگ بۇلیشی بیلن بیرگه پریدیكاتیفلیک خصوصیتی موجود. مثلاً: «سبودیرگن هم تیل، بزدیرگن هم تیل» کی. - مقاله دستلب موضوع ایتیلیب، سۇنگ پند و اؤگیت بېریله دی. مثلاً: «دۇست آرتتیره من دېسنگ، شیرین صحبت قیل» کی.	- عبارة بعضاً بیر سۆز یا جمله گه تېنگ بۇلسه- ده، اونده پریدیكاتیفلیک (خبری) خصوصیتی یوق. مثلاً: «لام-میم دېیالمسلیک» کی. - عبارة كۆچمه و اوستمه معناده قوللنیله دی. مثلاً: «ایگنه بیلن قودوق قازماق» کی.

مقال - خلق عقل-ادراکی نینگ محصولی، اونینگ حکمی، کۆپ عصرلیک تجربه لری مجموعه سی تورموشده گی تورلی واقعه-حادثة لرگه مناسبتی نینگ افاده سی دیر. مقال کونده لیک حیاته ده، کیشیلر نینگ بیر-بیرلری بیلن معامله ده بۆلیشی جریانیده توغیله دی. (سلاموف، ۱۹۶۶، ۲۵۶-بیت)

مقال بیلن متل هم بیر-بیراویدن فرق لنه دیگن تیل بیرلیگی دیر. اگر مقال تورموشده سنلگن، معلوم ایزگو، توگل، عمومی معنا انگلتوچی، ایخچم بیر شکلده گی خلق حکمتی بۆلسه، متل نرسه و حادثة لرنی اوبرزلی افاده لارچی، تیلده کهنگ ایشله تیلده دیگن عباره و نطق قوریلیشی دیر. متل سۆزلارچی نینگ اؤز نطق مضمونینگه مناسبتینی افاده له ییدی. متل کیشی نینگ خاطره سیده آسانلیک بیلن سقلنوب قاله دی.

ایریم عباره لر تورغون بیریکمه لردن تشقری، توزیلیشگه کۆره قوشمه سۆزگه اؤخشه ییدی، لکن عباره بیلن قوشمه سۆز بیر-بیریدن مطلق فرق لنه دی. قوشمه سۆز کۆپینچه ایگی سۆزدن تشکیل تاپه دی، بیراق عباره ایگی، اوچ و اوندن آرتیق سۆزلردن هم تشکیل تاپیشی ممکن. قوشمه سۆز نینگ ترکیبی قسمی باشقه بیر سۆز بیلن قوشیلیب ینگی ترکیب تیزیشی هم ممکن، بیراق عباره نینگ ترکیبی قسمی ینگی ترکیب تیزه آلمه ییدی. مثلاً: ایگنه بیلن قودوق قازماق عباره سینی بیل بیلن قودوق قازماق دبیش نینگ امکانی یوق. عکسینچه قوشمه (مرکب) سۆز ایه ینگی ترکیب تیزیشی ممکن: ایاق یلنگ - باش یلنگ، کیچیک آسیا - مرکزی آسیا، بادام باغی - انار باغی، مهمان دؤست - پول دؤست، آلیب کپلیش - آلیب باریش کبی.

عبارهنى قوشمه سۆزدن فرقى حقیده علیشېر عبدالله یۆلداشېف و ف. غنى پفلر هم یاریتیشگه ایتیلهدی. ع. یۆلداشېف: «لېكسیكوگرافیک پلانده اجره تیلە یاتگن بیرلیک قوشمه سۆزى یاكه فرازیمه مى، قىسى تمان نینگ خصوصیتلریگه ماس كېله دی، شونى بېلگىلشدن عبارت. قوشمه سۆزلر فرازیمه لردن پرنسیب جهتدن كم فرق قیله دی، فقط بیرى نینگ (كېنىگىسى) نینگ مضمونیده اوبرزلیلیک یېتكىچى اؤرىن توتهدی دېسه، ف. غنى پف هم قوشمه سۆزلرنینگ فرازیمه لردن اساسی فرقى اولرده اوبرزلیلیک خصوصیتى نینگ موجود اېمسلیگی دیر»، - دېب تآکیدلگن اېدی. (یۆلداشېف، ۲۰۱۳، ۱۶-بېت)

عباره اېركین بیریکمه (سۆز بیریکمه سی) دن هم فرق لهدی. عبارة تیل بیرلیگی بۆلسه، سۆز بیریکمه سی اېسه نطق بیرلیگی دیر. عبارة ترکیبده گی سۆزلر اؤز معناسیدن تشقرى ایشلتیلهدی، شونینگدېك، اوشبو سۆزلرنى باشقه بیر ترکیبگه قوشیش ممکن اېمس. قوشیلگنده هم، اصل ماهیتىنى قولدن بېره دی، لېکن سۆز بیریکمه سی ترکیبده گی سۆزلر اېسه باشقه ترکیبگه کیریشى ممکن. مثلاً: تېپه ساجى تیککه بۆلماق عبارة سی موجود بۆلسه، باشى نینگ ساجى تیککه بۆلماق عبارة موجود اېمس. بیراق تېز گېیرماق سۆز بیریکمه سىنى استه گېیرماق دېگنده، تېز و استه روشلرینى قولله شیمیز ممکن.

ایریم حالده بعضى تورغون بیریکمه لر هم عبارة کرکترىگه اؤزگرهدی. مثلاً: قاش قۆیه من دېب، کۆز چىقرمه؛ کۆرپنگگه قره ب ایاق اوزه ت؛ بېش پنجه نگنى آغزىنگگه تیقمه - تورغون بیریکمه لرى اېسه قاش قۆیه من دېب کۆز چىقرماق؛ کۆرپه گه قره ب ایاق اوزه تماق؛ بېش پنجه سىنى آغزىگه تیقماق کبى

عباره لر کبی خاصیت کسب اېتهدی. اگرچه، بوندهی حادثه کم بولسه ده، لېکن عبارة گه اوتیشی زمان بیلن باغلیق حالده یوز بېریشی ممکن. بیز قوییدهگی جدولده بیر قنچه سی بیلن تانیشیب چیقهمیز:

۳- جدول: تورغون بیریکمه لردن عبارة گه اوتیش حالتلری		
عبارة گه اوتیلگن یا که اوتیلیشی ممکن بولگن عبارة لر	عبارة	تورغون بیریکمه
اوتیلگن	اوتگن گه صلوات	اوتگن گه صلوات آینده گه احتیاط (مقال)
اوتیلگن	اېل آغزیگه اېلک توتیب بولمسلیک	اېل آغزیگه اېلک توتیب بولمهیدی (متل)
اوتیشی ممکن	اېل آغزینی، دریانینگ دمینی اوشلب بولمسلیک	اېل آغزینی، دریانینگ دمینی اوشلب بولمهیدی (مقال)
اوتیلگن	سوت بیلن کیرگن	سوت بیلن کیرگن، جان بیلن چیقیر (مقال)

بعضاً ایریم عبارة لر نی هم باشقه تورغون بیریکمه لر کبی قوللش ممکن. مثلاً: گپدن گپ چیقماق عبارة سینی گپدن گپ چیقهدی دېگنلر دېب، گوری تار عبارة سینی بخیل نینگ گوری تار دېگنلر دېب اؤگیت شکلیده قوللنه دی. دېمک، بعضاً باشقه تورغون بیریکمه لر عبارة گه اؤتسه، بعضاً باشقه تورغون بیریکمه لردن عبارة گه اوتیشی هم کوزه تیلهدی.

عباره لر نحوي بيريكمه لر (سۆز بيريكمه سى) دن قويده گى بېلگيلريگه
كۆره فرقلنه دى:

الف) معنائى يخليتلىك - سېمىتىك بوتونلىك؛

ب) سيمالى ليك؛

ج) كۆچمه معنائى ليك.

سۆز بيريكمه سى اعضالىرى تابع مناسبتلى مستقل سۆز بۆلسه، عبارة هم
مستقل سۆزلىر بيريكوويدن تشكيل تاپگن شونده ي بۆلسه ده، آره سیده گى نحوي
علاقه سۇنگن، بو سۆزلىر اؤزارا يخليتلىب، عبارة اؤزیده تيارلىك، مجبورلىك،
برقرارلىك كىي بېلگيلرنى تشه يديگن لساني بيرلىك (تيل بيرلىگى) قطاريدن جاي
آلگن.

عبارة تشكيل اېتووچىلر (ظاهري - تشقى) جهتيدن سۆز بيريكمه سيگه
اؤخشسه ده، ماهيتاً سۆز (لېكسيمه) گه يقينلشده دى. زېرا تربوزى قۇلتىغيدن توشدى
عبارة سى يىلن بۇششماق سۆزى نىنگ معنائى ماهيتى يقين. سۆز كىي عبارة هم
يخليت حالده يشه يدى، سۆز بيريكمه سى اېسه وقتىنچه ليك و اؤزگرووچن. سۆز
بيريكمه سىنى تشكيل اېتگن سۆزلىر نطقده اؤز مستقل معنالرى يىلن قتشىگنى
حالده عبارة تركيبده گى تربوز، قۇلتىق، توشماق سۆزلىرى اؤزلىرى نىنگ خاص
معنالريگه اېگه اېمس، بلكيم اؤز معناسيدن اوزاقلشگن. (سيف الله بوه، مىنگلى پف
و باشقه لر، ۲۰۰۹، ۳۰۷-بېت)

تحقیق نتیجەلری / ۶۱

ایریم تورغون و ابرکین بیریکمەلر عین سۆزلردن تشکیل تاپیشی هم ممکن. مثلاً: قۇلیدن توتماق یعنی بیراۋنینگ قۇلیدن اوشلب بیتکلەماق - عادی سۆز بیریکمەسی؛ قۇلیدن توتماق یعنی کۆمکلشماق، یاردەم بېرماق - عبارە. پردە کۆترماق - پردەنی بیغماق، کۆترماق - ابرکین سۆز باغلمە؛ پردە کۆترماق - افشا قیلماق، سِر آشکار بۇلماق - عبارە.

دېمک، عبارە تیل نینگ مستقل بیرلیگی بۇلیب، بعضاً سۆزگە تېنگ بۇلسە، بعضاً گېگە تېنگ بۇلیشى ممکن همدە تورغونلیک خصوصیتی بیلن مقال، متل و باشقە ابرکین و تورغون بیریکمەلرگە اۋخشییدی، لېکن کۆچمە و اوستمە معناسی و توشونچە افادەلنیشی بیلن فرقلىنیشی هم ممکن. عبارەلر سۆز بیریکمەسی شکیلدە هم گپ شکیلدە بۇلیشى هم ممکن، بیراق اساسی فرقی توشونچە افادەلشی بیلن بیرگە خبر بیتکزه آلمسلیگیدەدیر.

۴.۱.۳- عبارەلرنینگ افادە و مضمون پلانلری

عبارەنینگ تاووش تمانی، لغوی ترکیبی، بیریکمەگە یا گېگە تېنگ قۇشیلمەسی عبارەلرنینگ افادە پلاتی دەب ایتیلسە، نیمەنی دیر ناملشی، افادەلشی و انگلتیشی کبی خصوصیتی اېسە عبارەلرنینگ مضمون پلاتی دېیلەدی.

۴.۱.۳.۱- عبارەنینگ افادە پلانی

عبارەنینگ افادە پلاتی دېگندە، اونینگ تاووش تمانی، لغوی ترکیبی، بیریکمەگە (سۆز بیریکمەسیگە) یاگە جملەگە تېنگ قۇشیلمەسی نظرده توتیلەدی. مثلاً: کۆنگلینی آلماق (سۆز بیریکمەسیگە تېنگ)، کۆزلری قینیدن

چىقىپ كېتىدى (جمله گه تېنگ)، باشى قاتدى (جمله گه تېنگ)، اېنسه سى قاتدى (جمله گه تېنگ) كىي. (جمالخانوف، ۲۰۰۵، ۲۱۶-بېت)

عباره لر باشقه اېركىن بىرىكمه لر ياكه جمله لرگه اؤخشب، تركىيىده گى سۆزلىرىنىڭ باغلىنىشىدىن فرق قىلمەي، سۆزلىر تابلغلىنىش اساسىده باغلىنىدى. عبارة ده باغلىنىش نطق سۆزلىنىپاتكىندىن انچه آلدىن يوزەگە كېلەدى. درحقيقت، عبارة گە قىتىشكن سۆزلىر آلدىندىن تورغونلىشكن بۇلىپ، معين تىل و كىللىرى خاطرە سىده سقلىنىشكن. لېكن اېركىن بىرىكمە و جمله ده گى (نحوي قوريلمه لردە گى) باغلىنىش نطق جريانىده صادر بۇلەدى. مثلاً: شاخىنى سىندىرماق، كۆزى تۇرتتە بۇلماق كىي عبارة خلق مىيە سىده آلدىندىن موجود بۇلىپ، نطق سۆزلىنىپاتكىندە شۇندە يىلىگىچە آلىپ كىرىتىلەدى.

نحوي قوريلمه لرگە (سۆز بىرىكمە سى و جمله گە) قىتىشكن سۆزلىرىنى المىشتىرىش مۇمكىن. مثلاً: «آچىق اېشىك» اۋرنىدە «يايىق اېشىك» بىرىكمە سىنى؛ «او كتاب اۋقىيدى» جمله سى اۋرنىدە، «او كتاب يازەدى» جمله سىنى قوللىش مۇمكىن. بىراق «قوروق اياق» عبارة سىگە قىتىشكن اياق سۆزى اۋرنىدە باش (قوروق باش) و «قۇلى قۇلىگە تېگمەيدى» اۋرنىدە «اياغى، اياغىگە تېگمەيدى» نحوي قوريلمه لر قۇللىنىلمەيدى. شۇنىڭ اۋچون تەكىدلىش كېرەك كە، هر قندەي نحوي قوريلمه لر عبارة بۇلالمەيدى. مثلاً: اىچكى ايشلر وزىرلىگى، يوكسك اۋقوو وزىرلىگى كىي بىرىكمە لر برچە اۋچون قوللىشى بىر سان بۇلسە دە، لېكن عبارة (فرازىمە) دىيىلمەيدى.

عباره لرنینگ افاده پلائیده لغوي ترکیبلردن تشقری، یاردمچی سۆزلر (اساساً کۆمکچیلر) قتنشی ممکن: پوچ ینغاق بیلن چۆنتکنی تۆلدرماق، باش بیلن بارماق کبی عباهلرده بیلن کۆمکچیسى قتنشگن.

۴.۱.۳-۲. عباهلرنینگ مضمون پلانی

عباهلرنینگ مضمون پلانی اونینگ نیمه دیر ناملشی، افاده لشی و انگلتیشی دیر. مثلاً: آغزی قولاغیده عباهلرنینگ مضمون پلانی «خورسند» معناسی افاده لنگن (جمالخانوف، ۲۰۰۵، ۲۱۷-بیت). عباهلرنینگ مضمون پلانی اصلیده اونینگ کۆچمه معناگه اساسلنیشی دیر، شونینگ اوجون عباهلرنینگ اینگ مهم خصوصیتلریدن بیرى اونینگ مضمون پلانی - کۆچمه معناگه ایشله تیشی حسابلنهدی.

عباهلرنینگ مضمون پلانیگه معنا فرازیولوژیک معنادیر. سۆزینینگ معنا پلانیگه - لغوي معنا یاتسه، اونینگ مضمون پلانیگه - فرازیولوژیک معنا یاتهدی. فرازیولوژیک معنا لغوي معنادن فرقلی اۆله راق اۆشه عباهلرنینگ سۆزگینه فرازیولوژیک معنا کسب اېته دی هر قنده ی سۆز اېمس. مثلاً: ادینی بیرماق عباهلرنینگ جزالماق، تنیه لماق معنا افاده لنگن بۆلسه، ادینی ایتماق، ادیتی آلماق دېک ترکیبلرده مذکور معناسی افاده لب بۆلمه یدی.

عباهلرنینگ معناسی ترکیبیده (مضمون پلانیگه) فرازیولوژیک معنادن تشقری، اسلوبی بۇیاق هم موجود بۆله دی. مثلاً: تۆننی تېسکری کیمماق عباهلرنینگ معناسی ترکیبیده «اۆچکیشماق» (فرازیولوژیک معنا) بیلن بیرگه «قیصرلیک» معناسی (اسلوبی بۇیاق) هم بار. تۆرت تمانی قبله عباهلرنینگ «قیاققه

خواهلسه كېتەبەرسىن» معناسى بىلەن بىرگە سىلېي بەھا ھەم افادەلەنگەن. چەھرەسى آچىق
ەبارەسى نىنگ معنایى تەركىبىدە ەپسە «خوش طىبەت» معناسى - سىلېي بەھا (اسلۇبىي
بۇياق) معناسى بىلەن قاپلەنگەن. (جمالخانوف، ۲۰۰۵، ۲۱۷-بەت)

۴.۱.۴- فرازىمەلەرنىنگ گراممى شەكلى

ەبارەلەر ەلىحدە تىل بىرلىگى بۇلسە-دە، اولر سۆزلەرگە اۇخشب گراممى
شەكلەرگە ەپگەدەر. فرازىمەلەر ھەم خۇدۇ سۆزلەر كىي گرامم قانۇن-قەدەلەرگە
بۇيسۇنەدى و اۆزىگە خاس اىگى - صرفىي و نحوى (مورفولوژىك و
سىنتەكتىك) خىصوصىتلەرگە كۆرە بۇلىنىب اۆرگنەلەدى.

ەبارەلەرنىنگ مورفولوژىك خىصوصىتلەرگە كۆرە، اولر مەستقل سۆز
توركوملەردىن آت، صفت، فعل و روش ھەمدە ەلىحدە-آرەلىق سۆز توركوملەردىن
اوندان سۆز توركومەيدىن ىسەلەدى. شونىنگ اۇچۇن ايتىش مەمكن كە، ەبارەلەر
(فرازىمە) سۆز توركوملەردىن ۴ تەسى اساسىدە ىسەلەدى:

الف) آت فرازىمەلەر: عقل چىراغى، قولاغى كر، كۆزى كۆر، تاش بغير.

ب) صفت فرازىمەلەر: تەبرىسى قلىن، بغيرى قىتىق.

ج) فعل فرازىمەلەر: باشى آسمانگە ىپتەماق، قباغىنى سالماق، تۇنىنى
تەسكەرى كىيماق، كۆزىنى بۇيەماق.

د) اوندان فرازىمەلەر: مقدارى جودە كم بۇلسە-دە، اوندان تەشكىل تاپگەن
ەبارەلەر موجود. مثلاً: بركە تاپ، آتەنگە رحمت كىي.

عبارهلر یسلیشیده مذکور سؤز تورکوملریدن یسلگن فرازیمه‌لر ایچیده اهنک کؤپ فرازیمه‌لر آت فرازیمه‌لر خصوصاً فعل عبارت‌لردیر. اوشبو فرازیمه‌لرگه خاص برچه گرامری شکللرده کبله آله‌دی. مثلاً: تهریسی قلین، تهریسی قلین نینگ، تهریسی قلین‌نی کی آت فرازیمه‌لر آت سؤز تورکومیگه عاید کپلیشیک کتگوریه‌سینی قبول قیلسه؛ کؤنگلی آغریدی کی فعل عبارت‌نی - کؤنگلینی آغریتماق کی آرتتیره‌مه نسبت یساوچی قوشمچه‌سینی قوشیش بیلن فعلگه خاص بؤلگن نسبت کتگوریه‌سینی ایشله‌تیش ممکن.

فرازیمه‌لر نینگ نحوی (سینتکتیک) جهتدن ایکی گروهگه اجره‌تیله‌دی:

الف) سؤز بیریکمه‌لریگه تهنک عبارت‌لر؛

ب) گپ (جمله)گه تهنک عبارت‌لر.

سؤز بیریکمه‌لریگه تهنک عبارت‌لر نینگ ترکیبیگه کوره، اولر آت + آت (یوره‌گی تاش)، آت + صفت (کؤنگلی قره)، صفت + آت (آچیق قؤل، آچیق کؤنگیل)، صفت + فعل (آق-قاره‌سینی تینماق)؛ آت + فعل (باش قوشماق)، آت + صفت‌داش (داققى یونسدن قالگن)، آت + اولچاو واحدلی سان بیلن (تیلی بیر قریچ) کیلردن تشکیل تاپه‌دی.

گیگه تهنک عبارت‌لر ساده و قوشمه گپ کؤرینیشرلریده بؤلله‌دی. مثلاً: آغزی بارمه‌دی، قووانچی ایچیگه سیغمه‌یدی، کؤزلری کاسه‌سیدن چیقهای دیدی - ساده گپ (جمله)گه تهنک عبارت‌لر؛ یاغ توشسه، یله‌گوده‌ی؛ باغ دپسه، تاغ

دیدى؛ كۆزەنى آل، حوضنى تۆلدیر - قوشمه گېگه تېنگ عبارەلر. فرازیمەلر، قندەى ترکیبگه اېگه بۆلۈشیدن قطع نظر، گېدە بیر گپ بۆلگى وظیفە سیدە كېلەدى. عبارەلر نینگ اساسی قسمینی فعل فرازیولوژیک بیرلیکلر تشکیل قیلەدى. فعل عبارەلر نینگ ایچكى نحوی (سینتکتیک) قوریلشی بیریکمە گه تېنگ بۆلسە، بوندەى فعل عبارە توسلنەدى: باش اېگدیم، باش اېگدینگ كېی. اگر عبارە نینگ ایچكى نحوی قوریلشی گېگه تېنگ بۆلسە، بوندەى فعل فرازیمە توسلنە آلمەیدى، دايم ۳-شخص شکیلده تورهدى. مثلاً: كۆز تېگدى عبارە سینی توسلب بۆلمەیدى. (رحمت اللہ بف، ۱۹۷۸، ۱۱-بیت)

۲.۴- عبارەلر نینگ معنایی خصوصیتلری

عبارەلر تیل نینگ علیحدە بیرلیگی صفتیدە اۆزینگە خاص معنایی خصوصیتلری موجود. فرازیمەلر نینگ معنایی خصوصیتلرینی توشونیش، تیلنى باى و انیق افادەلشده، شونینگدېك، تیل نینگ اجتماعي و مدني جهتلرینی عكس اېتتیریشده گى قیرەلرینی اؤرگنیش همده اولر نینگ معناسى قندەى شکللنیشینی، قندەى اؤزگرىشى و تورلى متنلرده قندەى ایشلە تیللشینی اؤرگنیشگە قرەتیلەدى.

عبارە معنالی ایریم حاللرده عبارە نینگ ترکیبیدە گى مستقل سۆزلردن بیرى نینگ معناسیگە اساسلنسه، ایریم عبارەلر تۆلە لیگیچە كۆچمە معناسیگە اساسلنەدى.

عبارەلر نینگ معنایی خصوصیتلری، اولر نینگ بیر معنالی لیک (مونو سېمئتیك)، كۆپ معنالی لیک (پولی سېمئتیك): فرازیولوژیک بوتونلیك و

فرازیولوژیك چتیشمه؛ عبارهلر نینگ امونیم، پرونیم و ورینتلیش كبی - شكل مناسبتیگه كۆره تورلری؛ سینونیم و انتونیم كبی - معنا مناسبتیگه كۆره تورلرینی اؤرگنه‌دی.

عبارهلر اساساً بیر معنالی (مونو سېمئتیك) بۆلسه‌ده، ایریم عبارهلر كۆپ معنالی (پولی سېمئتیك) دیر. كۆپ معنالی عبارهلر نینگ ایكینچی، اوچینچی و تۆرتینچی معنالی عادتده، بیرینچی معناسیدن اؤسیب چیقهدی یاكه اؤزیدن آلدینگی معنادن وجودگه كېله‌دی.

عبارهلر (فرازیمه‌لر) عادتده، یخلیت معنالی دیر، ایریم پیتده معنالر چتیشه‌دی یاكه ایریم عبارهلر شكل و معنا مناسبتلریگه كۆره امونیم، سینونیم، ورینتلیك، سینونیم و انتونیم كبی معنایی خصوصیتلرگه اېگه بۆلیشی ممكن.

۱.۲.۴- بیر معنالی و كۆپ معنالی عبارهلر

عبارهلر تیل نینگ مستحکم توزیلمه‌سی بۆلیب، اولر ایگی یاكه اوندن آرتیق سۆزلردن تشکیل تاپیب بیرار توشونچه‌نی افاده‌له‌یدی. عبارهلر توزیلیشگه كۆره سۆز بیریکمه‌سی یاكه گپگه تېنگ بۆلیب، ایگی حالتده هم اولر توشونچه‌نی بیلدیره‌دی.

عبارهلر معنایی (سېمئتیك) جهتدن بیر معنالی عبارهلر و كۆپ معنالی عبارهلر بۆله‌دی. تیل شناسلیكده بیر معنالی عبارهلر نی - مونو سېمئتیك فرازیمه‌لر و كۆپ معنالی عبارهلر نی اېسه پولی سېمئتیك فرازیمه‌لر دېب اته‌له‌دی.

بىر معنالى عبارلر فقط بىرته انىق و اۋزگرمس معناگه اېگه بۇلگن عبارلر بۇلىب، بىرته توشونچەنى بىلدىرەدى. مثلاً: كۈنگلى اۋرنىگه توشدى عبارەسى - خاطر جمع بۇلماق و تىنچلنماق كىي بىر معنالى انگلتهدى. اۋزبېك تىلىدەگى عبارلر نىنگ اساسى قسىمى بىر معنالى عبارلردىر.

اۋزبېك تىل شناسلىگىدە عبارلر نىنگ كۆپ معنالى لىك حادثەسى اىرىم درىلىك، اۋقوو قۇلنمەلدە و مستقل تدقیقاتلردە اۋرگىلىگن، جملەدن، شوكت رحمت الله بىف نىنگ دوكتورلىك علمى ایشى و شو اساسدە اعلان قىلىنگن «اۋزبېك فرازيولوگىەسى نىنگ بعضى مسألەلىرى» (۱۹۶۶) ناملى مونوگرافىەسى نىنگ عىلچدە بۇلىمى عبارلر نىنگ كۆپ معنالى لىك معمارلى تحليلىگه بىغىشلنگن ابدى. شونىنگدېك، يكوب پىنخسوف نىنگ «حاضرگى اۋزبېك ادبى تىلى» (۱۹۶۹) اۋقوو قۇلنمەسىدە، اېرگش قىلىچى بىف نىنگ «اۋزبېك تىلى نىنگ پركتىك ستىلىستىكەسى» (۱۹۸۵)، شاه نظر شاه عبدالرحمانوف و باشقەلر هم مۇلفلىگىدە يازىلگن «حاضرگى اۋزبېك ادبى تىلى» (۱۹۸۰)، ع. شاه مقصودوف و باشقەلر «اۋزبېك تىلى ستىلىستىكەسى» (۱۹۸۳)، ا.ي. قىلىچىف نىنگ «حاضرگى اۋزبېك ادبى تىلى» (۱۹۹۹)، حسن خان جمالخانوف نىنگ «حاضرگى اۋزبېك ادبى تىلى» (۲۰۰۵)، بېك مراد يۇلداش بىف نىنگ «اۋزبېك فرازيولوگىەسى و فرازيوگرافىەسى مسألەلىرى» (۲۰۱۳) و باشقەلر لردە اۋزبېك تىلى نىنگ كۆپ معنالى عبارلرلى خصوصىتلىرى يارىتىلگن.

کۆپ معنالی عبارلر ایگی و اوندن آرتیق معنالی انگلته آلیش تیل بیرلیکلریگه خاص خصوصیت بولیب، عبارلر نینگ هم تله‌ی قسمیده اوچره‌یدی. پولی سېمئتیك عبارلر نینگ کۆپی ایگی معنالی؛ اوچ معنالی عبارلر انچه‌گینه؛ تۆرت، بېش معنالی عبارلر هم اوچره‌یدی. (رحمت‌الله‌بف، ۱۹۷۸، ۵-بیت)

اگر عبارلر نینگ لغوي معناسی بیرته‌دن آرتیق بولسه، باش معنا و یسمه (حاصله) معناگه اجره‌تیب اورگنیلهدی. مثلاً: اؤزبېك تیلیگه فارس-تاجیک تیلیدن یریم کلکه اساسیده اؤزلشگن بجا کېلتیرماق (بجا آوردن) عباره‌سی ایگی معنالی بولیب، اونینگ دستلېکی معناسی «بجرماق» دیر، انه شو معنا (باش معنا) دن اونینگ ایگینچی معناسی (حاصله معنا) «اؤرینلتماق» اؤسیب چیققن. کېننگی معنا ایجابی اسلویي بویاققه اېگه اېکنلیگی بیلن هم حاصلنه‌دی. (یولداشېف، ۲۰۱۳، ۱۱۲-بیت)

اؤزبېك تیلیده‌گی کۆپ معنالی عبارلر نینگ نېچه معنالی اېکنلیگی انیق قید اېتیلمه‌گن بولسه‌ده، کۆپینچه منبعلرده، جمله‌دن، شوکت رحمت‌الله‌بف‌الله‌نینگ «اؤزبېك تیلی نینگ ایضاحلی فرازیولوگیک لغتی» ناملی اثریده کۆپ معنالی عبارلر نینگ ایگی، اوچ، تۆرت معنالیلیگی قید اېتیلگن. شونینگدېک، بېکمراد یولداشېف اؤزی نینگ «اؤزبېك فرازیولوگیه‌سی و فرازیوگرافیه‌سی مسأله‌لری» (۲۰۱۳) ناملی اثری نینگ ایگینچی بۆلیمینی «پولی سېمئتیك فرازیمه‌لر و اولر نینگ لېکسیکوگرافیک تلقینی مسأله‌لری» دېب ناملب، اوندن تورکي شناسلیکده کۆپ معنالیلیکنی قنده‌ی اؤرگنیشی بیلن بیرگه اؤزبېك تیل شناسلیگیده کیملر قنده‌ی اؤرگنیلگنلیگی تحلیلگه آلرکن، نتیجه

صفتىده، اۋزبېك تىلىده گى كۆپ معنالى عبارلر حقيده شوندهى خلاصه چىقرهدى: «...كۆپ معنالى فرازىمەلر ايكتەدن آلتىتە گچە فرازيولوژىك معنا افادەلشگە خذمت قىلەدى. اۋزبېك تىلىده ايگى يوز آلتىمشدن آرتىق كۆپ معنالى عبارەنىنگ سكسان فايز (يوزدن سكسان) گە يقىنى ايگى معنالى دىر». (اۋشە اثر، ۱۲۹-بىت)

رعنا روفونو سىف اللەبوه و باشقەلر هم مؤفلىگىدە يازىلگن «حاضرگى اۋزبېك ادبى تىلى» (۲۰۲۰) درسلىگىدە هم پولى سېمىتىك عبارەلرنىنگ تۇرت معناسى قيد اېتىلگن: «...عقلى بىتدى عبارەسى ۲ تە معنا - «ادراك قىلماق»، «ايشانچ حاصل قىلماق» كىبى معنالرنى افادەلسە، بۇنىنگە قۇيماق عبارەسى ۳ تە - «عيسىنى بىراوگە تۇنكەماق»، «اثباتل اعتراف قىلماق»، «بىرار ايشنى بجرىشنى بىراونىنگ ذمەسىگە يوكلماق» معنالىرگە، قۇلگە آلماق عبارەسى اېسە ۴ تە - «اۋز اختيارىگە اۋتكزماق»، «قۇققىسدن هجوم قىلب آلماق»، «قمش مقصدىدە توتماق»، «بىرار يۇل بىلن اۋز خواهشىگە بۇيسونەدىگن قىلماق» معنالىرگە اېگە. (سىف اللەبوه و باشقەلر، ۲۰۲۰، ۱۵۵-بىت)

كۆپ معنالى عبارەلرنىنگ حاصلە معنالرى عبارەلردە قتشگن سۆزلرنىنگ معنا ترقىياتى بىلن باغلىقلىگىنى هم علىحدە تاكىدلش كېرەك. چونكە هر بىر سۆز اۋشە تىل ترقىياتى بىلن باغلىق. شونىنگ اوچون عبارەلردە قتشگن سۆزلرنىنگ معنالرى زمان اۋتىشى بىلن اۋزگريپ تورىشى طبعى بۇلگىنىدېك، عبارەلردە قتشگن سۆزلر و اولرنىنگ حاصلە معنالرى هم بعضاً بىر-بىراويگە علاقه دار بۇلەدى.

تحقیق نتیجه لری / ۷۱

دېمک، اۆزبېک تیلیده گى عبارت لرنینگ اساسی قسىمى بىر معنالى (مونوسېمىتىک) عبارت لردىر. بىر قنچه ساندە گى عبارت لر کۆپ معنالى (پولى سېمىتىک) عبارت لردىر.

اۆزبېک تىل شناسلىگىدە کۆپ معنالى عبارت لر علیحدە تۆپلم شکلىدە چىقمە گن بۆلسە-دە، کۆپگىنە تەدقیقاتلردە اولرنینگ تورلى خصوصىتلىرى، جملە دن، بىرىنچى، ایگىنچى و باشقە حاصلە معنالى حقیدە تەدقیقات آلیب بارىلگن.

افغانستاندە اېسە محمد حلیم یارقین جنابلىرى نینگ فرازیوگرافیک اثریدە نېچە معنالى عبارت لر هم کېلتىرىلگن. لېکن حلیگچە بو ساحە دە (پولى سېمىتىک عبارت لر و اولرنینگ خصوصىتلىرى) حقیدە مستقل تەدقیقات آلیب بارىلمە گن. بىز اېسە قوییدە کۆپ معنالى عبارت لردن بىر قنچه سىنى کېلتىرەمىز:

آبرؤیى کۆپە یماق:

(۱) عزت-حرمتى آرتماق؛

(۲) نفوذ و اعتبارى آشماق.

آتدە ی بۆلماق:

(۱) چقان و چابک بۆلماق؛ چست و چالاک؛

(۲) ساغلام و تىتىک بۆلماق.

آغزى بوش:

(۱) سِر سقلمە یدىگن، هر قندە ی گپنى ایتىب قۇیە دىگن آدم؛

(۲) اۆز حقيدن دفاع قىلالمه يديگن كىشى.

آغيز آچماق:

(۱) روزهنى افطارلىك قىلماق، روزه آچماق؛

(۲) سۆزلىشگه باشلهماق، گييرماق.

آلدىنى آلماق:

(۱) مانع بۇلماق؛

(۲) وقايه قىلماق، دىمنى آلماق.

آرقه سىدن تاش آتماق:

(۱) غىبت قىلماق، يمان گپ ترقتماق؛

(۲) خيانت قىلماق، ضرر بېتكزماق.

اوج آلماق:

(۱) كوچه يماق، كىنگه يماق، زورىماق؛

(۲) يوقارى چۆقىگه چىقماق، اېنگ يوقارى درجه گه يېتماق.

اۆزىگه كېلماق:

(۱) بىرار قىيىنچىلىك و بلادن قوتىلىب، برقرارلىككه اېرىشىش؛

(۲) هوشىگه كېلماق.

اياق آستى بۇلماق:

(۱) تحقيرلنماق.

(۲) خوار بۇلماق، خورلنماق.

ایشگه سالماق:

(۱) ایشگه توشیرماق، ایش قیلیشگه تیار قیلماق.

(۲) اؤز مقصدی یؤلیده خدمت قیلدیرماق.

(۳) ایشلته باشلهماق.

(۴) فایده لنماق، سفربر قیلماق.

باشینی آغریتماق:

(۱) اویلماق، باش قاتیرماق.

(۲) مییه سینی چرچتماق.

باشی آیلندی:

(۱) بی خور بؤلماق، موازنتی قؤلدن بیرماق.

(۲) اېسنکیره ماق.

باش سوقماق:

(۱) گوده سی تشقریده قالیب، باشینی تیققن حالده قره ماق.

(۲) کیرماق.

(۳) اره لشماق.

باش قوشماق:

(۱) باشقه لر بیلن اره لشیب دؤستلشماق، ابل-غیل بؤلماق.

(۲) قتشماق.

باشى قاتدى:

(۱) اوزاق اۋىلب هم ائىق و معلوم بىر فكر ياكه قرارگه كېله
آلمسلىك.

(۲) اۋىلهى بېرىب گنگه يماق، باشى شىشىدى.

باشى آسمانگه يىتماق:

(۱) جوده خورسند بۇلماق؛

(۲) غرورلنماق، فخرلنماق.

بىر پول:

(۱) قدر-قىمت سىز.

(۲) فايدهسى يۇق.

بىر ياقلى بۇلماق/قىلماق:

(۱) حل قىلماق، بۇلماق.

(۲) توگه ماق، توگتماق.

بلاغتگه يىتماق:

(۱) ياشى عايله قورىش درجه سىگه بارماق.

(۲) يىتوك، يوكسك درجه گه اپرىشماق.

بورنىدن بلند گىپرىب بۇلمه يدى:

(۱) جوده مغرور كىشى؛

(۲) تیز اچتیق، گپ کو ترالمہ یدیگن آدم.

بوزوق باش:

(۱) بوزمه کار، ایشنی بوزه دیگن آدم؛

(۲) تفرقه چی، فتنه گر.

بویینگه آلماق:

(۱) مسؤلیتنی اوز ذمه سیگه آلماق؛

(۲) گناه یاکه عیبگه اعتراف قیلماق.

بیلی سینماق:

(۱) آغیر مصیبت باشیگه توشماق.

(۲) قتیق ضربه یاکه زیان کورماق.

تابی یوق:

(۱) کسل.

(۲) رغبتی یوق.

سوو قیلماق:

(۱) جوده قینلماق، عذاب چپکماق؛

(۲) اویالماق، خجالت بولماق؛

(۳) اریغلنماق، آزه یماق؛

(۴) ساتیلماق؛

(۵) نابود بۇلماق.

قباغىنى توشىرماق:

(۱) خفه بۇلماق، حوصلەسى تاق بۇلماق؛

(۲) اچقىلنماق، جھلى چىقماق؛ بىراونى يىخشى كوتىب آلمسلىك.

قتىق قول:

(۱) طلبچن، ترتيب-انتظامنى قتىق سقلاوچى، جدي آدم؛

(۲) قولى قتىق؛ كم خرجه يديگن، اۋته تىجىمكار آدم.

كۈزىگە ايسىق كۈرىنماق:

(۱) تانىشدېك تويىلماق.

(۲) اۋزىگە تارتماق، ياقىملى بۇلماق.

كۈز تىكماق:

(۱) تىكىلىب قره‌ماق.

(۲) اوميدوار بۇلىب قره‌ماق.

(۳) حرص بىلن قره‌ماق.

كۈنگلى آزدى:

(۱) بې‌هوش بۇلدى.

(۲) آچلىگى طفىلى حضورسىز بۇلماق.

۳) بیمکدن اورگانیزمی قبول قیلمه گنی طفیلی بی حضور بؤلماق.
کونگیلگه اورماق:

(۱) قیزیقیشی یوقالدى، زهریکتیرماق.

(۲) جیرکنیش حسینی اویغاتماق، بیزدیرماق.

گپ قیتیرماق:

(۱) جواب قیلماق.

(۲) اعتراض جوابینی بیرماق.

یؤلگه سالماق:

(۱) توغری یؤلگه یؤللهماق.

(۲) کپتیش تمانیگه توغریلب جؤنتماق، یورغیزماق.

کؤریب تورگنینگیزدېک، کپلتیریلگن کؤپ معنالی عبارهلرنینگ اکثریتی ایگی معنالی عبارهلر بؤلپ، اوچ، تورت و بېش معنالی عبارهلر هم آز بؤلسه-ده، اوچرهدی. مذکور مثاللرده کؤرینیشیچه، کؤپ معنالی عبارهلر بیردن بېشگچه دیر.

۲.۲.۴- فرازیمه لرنینگ معنایی تورلری

عبارهلرنینگ معنایی تورلری حقیده دستلب روس تیل شناسی ویکتور ولادمیراویچ ویناگرادوف شغللپ، اونى فرازیولوژیک بوتونلیک، فرازیولوژیک چتیشمه و فرازیولوژیک قوشیلمه لر کییلرگه بؤلهدی. فرازیمه لرنینگ سېمنتیک تورلریگه بؤلپش و بؤلمسلیک حقیده بېک مراد یؤلداشېف نینگ «اؤزبېک فرازیولوگیه سی و فرازیوگرافیه سی مسألهلری» ناملی

اثرى نىنگ ۴۹-۵۳-بېتلرىدە بەتفصىل مۇسۇع حقىدە تۇختەلەدى. (يۇلداشېف، ۲۰۱۳، ۴۹-۵۳-بېتلر)

اونىنگ مەلۇمات بېرىشىچە، اۋزبېك تىلى فرازيولوژىسى ھەم وىكتور ولادمىراوويچ وىناگرادوف نىنگ عبارەلرنى مەنابى جەتدەن اۋرگنلىشىگە اساسلىنىپ، اۋرگنلىدى. ۱۹۶۵-يىلدە اولوغ تورسونوف عبدالجبار مختاروف، شوكت رحمت اللەھف لرنىنگ «حاضرگى اۋزبېك ادبى تىلى» ھەمدە ۲۰۰۵-يىلدە نىشراپتلىگەن «اۋزبېكستان مىلى انسكلوپېدىيەسى» دە عبارەلرنىنگ مەنابى تورلرىگە تۇختەلىپ، اونى وىناگرادوف تەمىنەن بۇلىنگەن اوچ تورى قىداپتلىگەن. لېكىن اولوغ تورسونوف، عبدالجبار مختاروف و شوكت رحمت اللەھف لرنىنگ «حاضرگى اۋزبېك ادبى تىلى» ناملى اثرى نىنگ ۱۹۷۵-يىلدە نىشراپتلىگەن اىگىنچى و تۇلدىرىلگەن نىشرىدە ھەمدە اونىنگ ۱۹۹۲-يىلدە چاپاپتلىگەن اوچىنچى نىشرىدە اېسە فرازيولوژىك بوتونلىك و فرازيولوژىك چتىشمە كىبى اىگى تورى فرقلنىپ، فرازيولوژىك قۇشلىمە توشىرىلىپ قالدىرىلگەن. اونىنگ سىبى حقىدە سۇز يورىتماقچى بۇلسك، اۋزبېك فرازىمەلرنى نىنگ اىچكى خصوصىتىلرىگە كۆرە فرازىمەلرنىنگ مەنابى خصوصىتى اۋرگنلىمىلىگى كۆپ تىل شىناسلر، جەملەدن، بېك مراد يۇلداشېف كىبى عبارەشنىس (فرازيولوگ) عالم تەمىنەن اورغولنەدى. بىزىنگىچە، عبارەلرنىنگ مەنابى تورلرنى اۋرگنلىش اونچە اونوملى بۇلمسە دە، لېكىن اونىنگ تىركىبىگە كىرگەن سۇزلر دستلىكى مەناسىگە كۆرە قىسى اۋز مەناسى و قىسى اېسە اونگە باغلىق بۇلمەگەن حالدە مەنا افادە اېتىشىنى اۋزبېك فرزندلرى بىلىشى مەھم دەپ بىلەنەن. شونىنگ اوچون عبارەلرنىنگ مەنابى خصوصىتىگە

كۆره تورلرینی ایگیگه بۇلیب، اونی فرازیولوژیك بوتونلیك (بیرلشمه) و فرازیولوژیك چتیشمه کیی تورلرگه بۇلیب اؤرگنیشگه حرکت قیله میز.

۴.۲.۲-۱. فرازیولوژیك بوتونلیك

عباره نینگ معناسی اونینگ ترکیبده گی سۆزلرنینگ معنالی اساسیده عومولشتیرووچی كۆچمه معنا افاده قیلو وچیلردیر. باشقچه ایتگنده، فرازیولوژیك بوتونلیك، عبارت نینگ عومولشگن كۆچمه معناسی عبارت ترکیبده گی سۆزلر معناسی بیلن ایضاحلنده دی. مثلاً: تپه ساچی تیککه بۇلماق؛ یاغ توشسه، یله گودېك؛ خمیردن قیل سوغورگندېك، تۆیدن آلدین نغاره چلماق کیی.

یوقاریده گی تپه ساچی تیککه بۇلماق عبارت سی یخلیت حالدده «غضبلىنماق» معناسینی - عومولشگن كۆچمه معناسی انگلته دی. بونده ی كۆچمه معناده اېسه كیشی غضبگه بۇلگنیده اونینگ بدنیده گی توكلرنینگ سبزیلر- سبزیلمس حرکتگه كېلیشى (روحی-فیزیولوژیك حالت) اساس بۇلگن. دېمك، عبارت نینگ كۆچمه معناسینی فرازیمه ترکیبده گی سۆزلرنینگ اوز معنالی بیلن ایضاحلش ممكن. (جمالخانوف، ۲۰۰۵، ۲۲۰-بېت)

۴.۲.۲-۲. فرازیولوژیك چتیشمه

فرازیولوژیك چتیشمه فرازیولوژیك بوتونلیكگه قرشی بۇلیب، عبارت نینگ لغوی معناسی اونینگ ترکیبده گی سۆزلرنینگ معناسیگه باغلیق بۇلمه ی، بلکه اونینگ ترکیبده گی سۆزلرنینگ بوتون بیر قورشوده بیریککن، لېکن اوندن كېلیب چیقمه گن معناسی بیلن آیدینلشه دی. مثلاً: ایاغینی قۇلیگه آلیب چاپماق (شاشیلماق، تېز حرکت قیلیش)، ایگی قۇلنی آغیزگه تیقماق

(نفسنی كته قیلماق) كبی عبارلرده قتشگن سۆزلر بیلن اونینگ معناسی آره سیده هیچ قندهی علاقہسی بۆلمه گن معنا چیقہدی. دېمك بوندهی افاده لنگن معنا عباره ترکیبیده گی سۆزلر انگلتگن لغوی معنالر بیلن ایضاحلنمه یدی.

فرازیولوژیک بوتونلیک و فرازیولوژیک چتیشمه لرینینگ اساسی فرقی شونده که، فرازیولوژیک بوتونلیکده، عباره نینگ معناسی اونینگ ترکیبیده گی سۆزلرینینگ معنالر ایضاحلنمه دی، شو معنا اساسیده عموملاشتیرووچی کۆچمه معنا افاده قیلینه دی. لېکن فرازیولوژیک چتیشمه ده، عباره نینگ معناسی اونینگ ترکیبیده گی سۆزلرینینگ معناسیگه باغلیق بۆلمه ی، عباره دن انگله شیلگن کۆچمه معنا اونینگ ترکیبیده گی سۆزلرینینگ معناسی بیلن ایضاحلنمه یدی. مثلاً: تپه ساچی تیککه بۆلماق عباره سی فرازیولوژیک بوتونلیک بۆلپ، کۆچمه معناده قۆللنلگن و غضبلنماق معناسینی انگلته دی. بونینگ کۆچمه معناگه اېسه کیشی غضبلنکیده، اونینگ بدنیده گی قیلی (توکی) حرکتگه کپلیشی اساس بۆلگن و ایگی قۆلینی بورنیگه تیقیب عباره سی قوروقدن قوروق، هیچ نرسه آلیب کپلمسلیکدن معناسی اېسه اونینگ معناسیگه هیچ قندهی دخلی بۆلمه گن معنا افاده لماقده دیر. دېمك فرازیولوژیک بوتونلیک بیلن فرازیولوژیک چتیشمه بیر- بیراویگه ضد عمل قیله دی.

خلص، فرازیولوژیک بوتونلیک و فرازیولوژیک چتیشمه - عبارلرده کۆچمه معناسینگ قندهی شکلنیشیگه اساسلنگن ایگی خیل تیل حادثه سی دیر. فرازیولوژیک بوتونلیکده عباره نینگ کۆچمه معناسی اونینگ ترکیبیده گی سۆزلرینینگ لغوی معنالر اساسیده توشونتیریلده دی و بونده طبیعی اساسلی، کۆپینچه روحی (پسیکولوژیک) یا که فیزیولوژیک حالتلرگه باغلیق

عموملشتیریلگن معنا یوزه گه چیقهدی. اما فرازیولوژیکی چتیشمه‌ده عباره‌نینگ معناسی ترکیبده‌گی سۆزلرنینگ لغوی معنالی بیلن باغلیق بۆلمه‌یدی، بلکه اولر عمومی بیر متنده توشونیلهدیگن، لېکن ترکیبی سۆزلردن کھلیب چیقمه‌یدیگن صنعی کۆچمه معنالی افاده‌له‌یدی. دېمک، بو ایگی تور عباره‌نینگ اساسی فرقی - اولرنینگ کۆچمه معناسی شکلنیش یۆلی و لغوی معنالر بیلن علاقەلی دیر.

۴.۲.۳- عباره‌لرنینگ شکل و معنا مناسبتلریگه کۆره تورلری

فرازیمه‌لرنینگ شکل و معنا مناسبتلریگه قره‌گنده، اولرنینگ شکل جهتدن فرازیولوژیکی امونیملر، فرازیولوژیکی پرونیملر و فرازیولوژیکی ورینتلنیش دیر. عباره‌لرنینگ معنا مناسبتلریگه قره‌گنده، اولرنینگ فرازیولوژیکی سینونیملر و فرازیولوژیکی انتونیملر فرق‌لنه‌دی.

۴.۳.۲.۱- عباره‌لرنینگ شکل مناسبتیگه کۆره تورلری

فرازیولوژیکی امونیملر و فرازیولوژیکی پرونیملر و عباره‌لرده ورینتلنیش مسأله‌لرینی بیر-بیریدن فرق‌لشگه ایتیلگن عالم اېسه شوکت رحمت‌الله‌بف بۆلگن. او اۆزۈنینگ «اۆزبېک فرازیولوگیه‌سی نینگ بعضی مسأله‌لری» (۱۹۶۶) ناملی مونوگرافیه‌سیده مذکور موضوعلر حقیقه‌به‌تفصیل تۆخته‌لیب، فرازیولوژیکی امونیملرنی فرازیولوژیکی پرونیملردن و فرازیولوژیکی پره‌فورمه‌لردن فرق‌لشگه ایتیلنیشی بیلن بېلگیلنه‌دی. او عباره‌لرده ورینتلنیش حادثه‌سینی هم اۆرگنگن و ورینتلنیش‌نی معناداش عباره (فرازیولوژیکی سینونیمیه)دن فرق‌لشگه علیحده دقت قره‌تگن. (یۆلداشېف، ۲۰۱۳، ۲۷-بېت)

عباره‌لرنینگ شکل مناسبتی اساسیده فرازیولوژیکی امونیملر و فرازیولوژیکی پرونیملر همده عباره‌لرده ورینتلنیش کیی توری فرق‌لنه‌دی.

فرازیولوژیک امونیملرنی شکلداشلیک دېب هم آتش ممکن. فرازیولوژیک امونیملرده ایگی و اوندن آرتیق عباره آره سیده واقع بوله دی. بونده ایگیته شکلداش عباره لر عیناً بیر خیل سۆزلردن تشکیل تاپسه ده، لېکن باشقه-باشقه معنا افاده لگن عباره لر - شکلداش عباره لر (فرازیولوژیک امونیمیه) حسابلنده دی.

فرازیولوژیک پرونیملر عباره لرنینگ تلفظ یقینلیگی نظرده توتیلده دی و اونینگ ترکیبده گی بیرار لغوی ترکیب بیلن گینه فرق قیلووجی عباره لر تلفظداش عباره لر (فرازیولوژیک پرونیمیه) دیر.

عباره لرده ورینتلنیش اېسه معنا نقطه نظردن عین نرسه بۆلیب، فقط اونینگ توزیلیش جهتدن بعضی بیر سۆزلریده فرقلی بۆلیشلیلیگی ورینتلنیش دیر. عباره لرده ورینتلنیش حادثه سی بیر عباره باشقه عباره گه ایلنیشی دېگنی اېمس، بلکه بیر عباره نینگ ترکیبده بعضی سۆزلرنینگ فرقلی بۆلیش حادثه سی دیر.

دېمک، فرازیولوژیک امونیملر بیر خیل شکلده گی، لېکن تورلی معالرنی افاده لاوچی عباره لردیر. فرازیولوژیک پرونیملر اېسه تلفظده گی یقینلیککه اساسلنېب، لغوی ترکیبده گی بیرته سۆزنینگ فرقی بیلن اجره لیب توره دی. ورینتلنیش حادثه سی اېسه عباره لرنینگ معناسی بیر خیل بۆلیب، فقط توزیلیشده گی ایریم سۆزلرده گی فرقنی بیلدیره دی. بو اوچله توشونچه شکل و مضمون مناسبتلری اساسیده انقلیک بیلن اجره تیلده دی همده اولرنی فرازیولوژی نینگ مستقل تحلیل موضوعی صفتیده اؤرگنیشی کپره ک. بیز قوییده هر بیرینی علیحده اؤرگنېب چیقهمیز.

۴.۲.۱.۳-۱- فرازیولوژیک امونیملر

اؤزبیک فرازیولوژیسیده، فرازیولوژیک امونیملر دستلب شوکت رحمت‌الله‌بف‌نینگ «اؤزبیک فرازیولوژیسی‌نینگ بعضی مسأله‌لری» (۱۹۶۶) ناملی مونوگرافیه‌سیده اؤز عکسینی تاپکن. اوندن کپسین خودی لغت بایلیگیده (لپکسیکه‌ده) بؤلگنی کبی عبارله‌رنینگ شکلداشلیک (امونیمیک) خصوصیتلری فرازیولوژی‌نینگ اؤرگنه‌دیگن موضوعی حسابلندی.

فرازیولوژیک امونیملر تلفظ و یازیلیشی بیر خیل، لپکن معناسی هر خیل بؤلگن بیردن آرتیق فرازیولوژیک بیرلیکلر شکلداش عبارله‌ر (فرازیولوژیک امونیملر) دیبیلهدی. مثلاً: باشیگه کؤترماق (۱) - قتیق شاقین قیلماق معنا افاده‌لسه، باشیگه کؤترماق (۲) - عزت-حرمت قیلماق معنا افاده‌له‌یدی.

دپمک، فرازیولوژیک امونیملر تلفظی و یازیلیشی بیر خیل، لپکن معناسی تورلی بؤلگن عبارله‌ردیر. بیز قوییده فرازیولوژیک امونیملرگه بیر قنچه مثال کبلتیره‌میز:

اؤزیگه آلماق (۱): اؤزیگه تپگیشلی دپب ییلماق.

اؤزیگه آلماق (۲): ذمه‌سیگه آلماق.

اؤنگ کپلماق (۱): قۆله‌ی بؤلماق.

اؤنگ کپلماق (۲): واقعلیککه، چینگه ایلنماق.

ایتگنی ایتگن (۱): بیرار نرسه‌نی کۆپ و ایزچیل ایته بهرماق، ایسته‌ماق.

ايتگنى ايتگن (۲): نىمه دېسە اۆشە بۆلەدى.

باش كۆترماق (۱): قره‌ماق.

باش كۆترماق (۲): اونىب چىقماق.

باش كۆترماق (۳): قوزغلان، عصيان قىلماق.

باشى خم (۱): شرمنده، خجالتلى آدم.

باشى خم (۲): متواضع، حكيم و كمتريىن آدم.

بېشىگىنى تېبره‌تماق (۱): بيرار نرسە نىنگ رواجى و يوكسلىشى اوچون

اينتلىماق.

بېشىگىنى تېبره‌تماق (۲): كتە قىلماق، باقماق. وريىتى: بېشىگىنى تېبره‌تگن.

جان بېرماق (۱): بر حيات قىلماق.

جان بېرماق (۲): اؤلماق.

دمىنى كېسماق (۱): گىپرىتىشگە رخصت بېرمىلىك.

دمىنى كېسماق (۲): تاثير كوچىنى قىترماق، يۇقالماق.

سۆز آلماق (۱): مذاكره‌ده گىپرىتىشگە رسمى رخصت آلماق.

سۆز آلماق (۲): عهد و پيمان قىلدىرماق.

قۇلدن چىقماق (۱): كىم نىنگ دىر حكمدن، اختىارىدن چىقماق.

قۇلدن چىقماق (۲): بىتماق، توگەماق.

قۇلى آغىر (۱): ايشنى سېكىن بجرەدىگن كىشى.

قۇلى آغىر (۲) : عملگە آشیره دىگن ايشى (ختنه ياكە عملیات) تېزلىكده تۈزەلمەيدىگن .

قۇلى آغىر (۳) : ضربەسى كوچلى و آغىر.

كۆز يومماق (۱) : اۇلماق، رحلت قىلماق، عالمدن اۇتماق.

كۆز يومماق (۲) : اعتبار بېرمىلىك.

كۆز يومماق (۳) : اوخلەماق.

كۆزى آچىق (۱): برحیات.

كۆزى آچىق (۲): يىخشىنى يماندن، فايدهنى ضرردن فرقلشگە قابىلىتى كىشى.

كۆزىگە كۆرىنمىلىك (۱): رۇبرو بۇلمىلىك، دوچ كېلمىلىككە حرکت قىلماق.

كۆزىگە كۆرىنمىلىك (۲): اعتبارىنى تارتمىلىك، حسابلشمىلىك.

كۆككە ساوورماق (۱): بېھودە صرفلماق.

كۆككە ساوورماق (۲): بوتونلەى يېمىرماق؛ يۇق قىلماق.

كۆنگلى قالماق (۱): سپوماق.

كۆنگلى قالماق (۲): مایوس و اومىدسىزلىنماق.

كۆنگلىنى آچماق (۱): خفه چىلىگىنى ترقه تىب، خورسند قىلماق.

كۆنگلىنى آچماق (۲): ايچىده گى كېچىنمه ياكه دردىنى ايتماق.

گپ تېگدى (۱): گپىرىشگه امكان بېرىلدى.

گپ تېگدى (۲): تنبیه اېشىتماق.

گپىده تورماق (۱): عهدىنى / وعده سىنى سقله ماق.

گپىده تورماق (۲): سۆزىده قتتىق تورماق.

مزهسى قاچماق (۱): اقتصادى وضعىتى يمانلىشماق.

مزهسى قاچماق (۲): كسل بۇلماق.

يوز اؤگىرماق (۱): باشىنى بورىب قره ماق.

يوز اؤگىرماق (۲): قره مسلىك اوچون باشىنى باشقه تمانگه بورماق.

پىنگ شىمىرىب (۱): پىنگ شىمىرماق، بىرار ايشنى بجرىشگه آتلىنماق.

پىنگ شىمىرىب (۲): چىن يوره كدن، جدى روشده.

۴.۲.۱.۳-۲- فرازیولوژیک پرونیملر

عباره‌لرینینگ اؤزارا ترکیبیده‌گی بیرار سؤزی بیلن‌گینه فرق قیلسه، اولر فرازیولوژیک پرونیملردیر. اوشبو فرق قیلووچی جزلر (سؤزلر) هم بیر-بیریگه اؤخشش بؤلیم، بونده‌ی عبارهلرنی پره‌فرازیمهلر دهب ناملنده‌دی. مثلاً: بیټی اوخلب توشیگه هم کیرمسلیک - عموماً اویله‌مسلیک، کوتمسلیک. بیټی اوخلب توشیده هم کؤرمسلیک - هیچ قچان کؤرمسلیک کبی. مذکور عبارهلرینینگ ترکیبیده‌گی «کیرمسلیک» و «کؤرمسلیک» سؤزلری تلفظیده اؤخششلیک بار. بونده‌ی عبارهلرنی پره‌فرازیمهلر (فرازیولوژیک پرونیملر - تلفلداش عبارهلر) حسابلش ممکن.

دهمک ایتیش ممکن‌که، فرازیولوژیک پرونیملر ترکیبیده‌گی بیر سؤزینینگ تلفظ یا‌که شکلده‌گی کیچیک فرقی بیلن اجره‌لیب توره‌دیگن عبارهلردیر. اگر بو فرقلر تاووشی (فونئتیکی) جهتدن اؤخشش بولسه، اولر پره‌فرازیمه دهب یوریتیلده‌دی. فرازیولوژیک پره‌فورمه‌لر ایهسه گرامری شکللنیش تیزیمی بیلن فرق‌لنده‌دیگن عبارهلردیر. شو طرزده، عبارهلرده‌گی کیچیک لغوی یا‌که گرامری فرقلر اولرنی تورلی فرازیولوژیک بیرلیکلرگه اجره‌تیشگه اساس بوله‌دی.

۴.۲.۱.۳-۳- عبارهلرده ورینتلنیش

عبارهلرده ورینتلنیش معنا نقطه‌ نظرندن عین نرسه بؤلیم، فقط اونینگ توزیلش جهتدن بعضی بیر سؤزلریده فرقلی بؤلشلیلیگی عبارده‌ده ورینتلنیش دیر. مثلاً: اؤزبیک تیلیده بؤنیگه آلماق عباره‌سی نینگ گردنیگه آلماق، بیلکه‌سیگه آلماق کبی ورینتلری موجود.

عباره لر نینگ ورینتلنیش حادثه سی تۇغریسیده، شوکت رحمت الله بھف اؤزی نینگ «اۆزبېك فرازیولوگیه سی نینگ بعضی مسأله لر» (۱۹۶۶) ناملی اثریده شونده ی قید اېته دی: «فرازیولوژیک ورینت دپیش اوچون قوییده گی بېلگیلر انابتگه آلینیشینی کبره ک:

الف) ورینتلر دېب قره لووچی قوریلمه لر تورلی-تومن لغوی، گرامری اؤزگیشلر طفیلی بیرى ایگینچیسیدن اؤسیب چیققن بؤلشی، برچه سی بیر منبعگه، بیر اساسگه بیرلشوی لازم؛

ب) ورینتلر دېب قره لووچی قوریلمه لر اساسیده عین بیر اوبرز یاتیشی لازم؛

ج) ورینتلر دېب قره لووچی قوریلمه لر عین بیر معنا انگلیشی لازم (اولر اؤزارا معانینگ کوچلی-کوچسزلیگی، نطقى و اسلوبیت کبی مسأله لر طفیلی فرق قیلیشی ممکن):

د) اؤزارا اؤسیب چیققن ورینتلر قوریلمه سیده عمومی لغوی ترکیبی بؤلشی شرط». (رحمت الله بھف، ۱۹۶۶، ۱۴۵-بیت)

عباره لرده ورینتلنیش لغوی همده گرامری ورینتلنیش یؤسینی فرقلنه دی.

لغوی (لېکسیک) ورینتلنیشده اوچ حادثه سی یوز بېره دی:

الف) سۆز المشتیریش: بوندە عبارەنینگ بیرار سۆز-ترکیبی المشتیریلەدی. مثلاً: تۆرت طرفی قبلە عبارەسی نینگ تۆرت تمانی قبلە کبی ورینتی موجود بۆلیب، مذکور عبارەلردە طرف و تمان سۆزلری المشتیریلگن.

ب) سۆز قۇشیلش: بوندە عبارتەدە بیرار سۆز قۇشیلەدی. مثلاً: اېسینی تَنیماق عبارتەسی نینگ اېس-هوشینی تَنیماق کبی ورینتی موجود. مذکور عبارتەدە اېس سۆزی نینگ هوش سینونیم سۆزی قۇشیلگن. بو قۇشیلمە سببلی عبارتەنینگ بیر ورینتی حسابلنەدی.

ج) سۆز تشلینش: بوندە ورینتلیشیدە بیرار سۆز تشلنەدی. مثلاً: دریادن بیر تامچی عبارتەسی نینگ دریادن تامچی ورینتی حسابلنەدی. مذکور عبارتەدە بیر سۆزی توشیب قالگن.

عبارەلر نینگ گرامری ورینتلیشیدە تۆرت حادثە فرقنەدی:

۱) قۇشیمچە المشتیریش: بوندە بعضاً بیرار قۇشیمچە اۋرنی المشتیریلەدی. مثلاً: اۋلتیرگنی جای تاپالمسلیک عبارتەسی نینگ اۋلتیریشگە جای تاپالمسلیک ورینتی موجود بۆلیب، بوندە -گنی صفتداش یساوچی قۇشیمچەسی اۋرنیدە بیرگەلیک نسبتی یساوچی (-یش) و جۋنلیش کبلیشگی (-گه) قۇشیمچەسی المشتیریلگن.

۲) قۇشیمچە قۇشیلش: بوندە بعضاً بیرار قۇشیمچە قۇشیلەدی: مثلاً: حالدن تایماق عبارتەسی نینگ حالدن تایدیرماق فرازیولوژیک ورینتی بار. مذکور عبارتەدە آرتیرمە نسبتی یساوچی -دیر قۇشیمچەسی قۇشیلگن.

۳) قۇشېمچە تىلنىش: بونده ايرىم حالده بيرار قۇشېمچە توشىريلهدى. مثلاً: كوزى ايليندى عبارەسى نىنگ كوز ايليندى فرازيولوژىك ورىنتى موجود. مذکور عبارەنىنگ ايگىنچى ورىنتيده اېگه ليك قۇشېمچەسى ۳-شخص بيرليك قۇشېمچەسى (-ى قۇشېمچەسى) توشىريلگن.

۴) ترتيب اۋزگرتىرش: ايرىم عبارەلر نىنگ بيرار بۇلگى ترتىبى اۋزگرتىرش بىلن ورىنتلىش يوز بېرهدى. مثلاً: باغدن كېلسه، تاغدن كېلماق عبارەسى نىنگ تاغدن كېلسه، باغدن كېلماق؛ اېشېكدن كېلسه، تېشېكدن چىقماق عبارەسى نىنگ تېشېكدن چىقسه، اېشېكدن چىقماق ورىنتى موجود. بىزىننگچە، مذکور عبارەلرده ترتيب اۋزگرتىرش يۇلى بىلن ورىنتى پيدا بۇلگن.

اۋزبېك تىليده كۆپ ورىنتلى عبارەلر حقيده شوكت رحمت الله پف اۋزى نىنگ «اۋزبېك تىلى نىنگ اىضاحلى فرازيولوگىگ لغتى» (۱۹۷۸) ناملى اثرى نىنگ مقدمه قسميده قيد قىلىشىچە، كۆپ ورىنتلى عبارەلر نىنگ اساسى قسمىنى ايگى و اوچ ورىنتلى عبارەلر تشكيل قىلهدى. عموماً، عبارەلرده ورىنتلىش باشقه تىل بيرليكلىده گىگه نسبتاً كوچلى بۇلىب، بير عبارە نىنگ ورىنتلى سانى اۋنته گچە بېتهدى. (رحمت الله پف، ۱۹۷۸، ۱۳-بېت)

قويده گى جدولده بير قنچه عبارەلر، اولر نىنگ ورىنتلى و افاده لگن معناسى بىلن تىنشه مىز:

۴- جدول : عبارله و اولرنینگ ورینتلری		
معناسی	ورینتی / ورینتلری	عباره
شرمنده و رسوا قیلماق	آبرویینی بیرگه تۆکماق آبرویینی تۆکماق	آبرویینی بیرگه اورماق
مشهور بۆلماق، دانگ تره تماق	آنی چیتماق	آت چیقрмаق
یخشی-یماننی اجره ته آلماق	آق-قره نی تیتماق آق-قره نی ییلماق	آق-قره نی اجره تماق
پایمال قیلماق، نقص قیلماق	ایاق تگی قیلماق	ایاق آستی قیلماق
منافق، یالغانچی، الداچی	ایگی یوزلمه چی	ایگی یوزلی
ببحد سبونماق	باشی آسمانگه بیتدی	باشی کۆککه بیتدی
کته قیلماق، اؤلغه بیتیرماق	ببشیگینی تیره تگن	ببشیگینی تیره تماق
ذمه سیگه آلماق؛ اعتراف قیلماق	گردنیگه آلماق	بؤینیگه آلماق
قیاققه خواهلسه کپته بیرسین	تورت طرفی قبله	تورت تمانی قبله
اشاره قیلماق؛ عشوه و دلبرلیک قیلماق	قاش-کوز اؤیتتماق	قاش اؤیتتماق
جوده آغیر وضعیت بۆلماق	قیامت قایم بۆلماق	قیامت بۆلماق
ببزماق، یاقمسلیک	یوره گیگه توشماق	کۆنگیگه توشماق

افغانستان و اؤزبیکستان اؤزبیک تیللری عبارله لرینی قیاسی اؤرگنیش ییلن کۆپیگینه عبارله لرینگ ورینتلری ینه ده کۆپه ییشی ممکن. ببز قوییده بیر قنچه ورینتداش عبارله لرنی کپلتیره میز:

۵-جدول : افغانستان و اۆزبېكستانده گى ايرىم عبارلر و اولرنيگ وربىنداشلىرى		
معناسى	اۆزبېكستان اۆزبېك تىلىده	افغانستان اۆزبېك تىلىده
اۆز فكري نىنگ عملگه آشيشنى قىصرلىك بىلن طلب قىلماق	ايگى آياغىنى بىر اېتىككه سوقماق ايگى آياغىنى بىر اېتىككه تىقماق	ايگى اياغىنى بىر موزه گه تىقماق
اولغه يماق، كته بولماق	بلاغتكه يىتماق	بلوغگه يىتماق
سوپىنماق	دۆپسىنى آسمانگه تشلهماق	تاقىسىنى آسمانگه تشلهماق
اۆيلمدىن تصمىم آلماق، بىرار ايشنى بجرماق	سونى كۆرمىدىن اېتىك چىقماق	سونى كۆرمىدىن موزه چىقماق
ناممكىلىك معناسيده ياكه بىرار قىيىن، اوزاق دوام اېته دىگن ياكه امكانسىز ايشنى بجرماق اوچون قۇللىنيله دى.	ايگنه بىلن قودوق قزىش	ايگنه بىلن قودوق قازماق

۲.۳.۴- عبارلرنيگ معنا مناسبتىگه كۆره تورلرى

عبارلرنيگ معنا مناسبتىگه كۆره، فرازيولوژىك سىنونىملر و فرازيولوژىك انتونىملر كىره دى. اۆزبېك فرازيولوژىسى تارىخىده عبارلرنيگ معناداشلىك (سىنونىمىه) و ضد معنالىك (انتونىمىه) مسأله سىده سىنى اؤرگنشىده شوكت رحمت الله بىف، بېك مراد يۇلداش بىف، حسن خان جمال خانوف و باشقه لرنيگ تديققاتلرى عليحده اهميت اېگه دىر.

۴.۲.۳.۱- فرازیولوژیک سینونیملر

معناداشلیک عبارلر (فرازیولوژیک سینونیمیه) مسأله سی کویلب تدقیقاتچیلرینینگ دقتینی اوزیگه جلب ایتگن. بو حادثه تورلی تیللر، جمله دن، روس، آلمان، انگلیس، اؤزبیک، آذربایجان، تورک، باشقیرد و باشقه تیللر متیریالی اساسیده هم اؤرگنیلگن. معناداشلیک عبارلر مسأله سی نینگ تیل شناسلیکده اؤرگنیلش تاریخی شوکت رحمت الله پنینگ «اؤزبیک فرازیولوگیه سی نینگ بعضی مسأله لری» ناملی مونوگرافیه سیده هم قسماً اؤز عکسینی تاپگن (یؤلداشپف، ۱۹۹۹، ۶۵-بیت). مذکور اثر دن تشقیری، شوکت رحمت الله پنینگ «اؤزبیک تیلی نینگ ایضاحلی فرازیولوگیک لغتی» (۱۹۷۸)، اولوغ تورسونوف عبدالجبار مختاروف، شوکت رحمت الله پنینگ «حاضرگی اؤزبیک ادبی تیلی» (۱۹۹۲)، حسن خان جمالخانوف نینگ «حاضرگی اؤزبیک ادبی تیلی» (۲۰۰۵) و باشقه اثرلرده اؤرگنیلگن.

معناداش عبارلر (فرازیولوژیک سینونیملر) ایگی یاکه اوندن آرتیق عباره بیر مشترک کؤچمه معنا اطرافیده بیرلشه دی، یعنی عمومی بیر کؤچمه معنا بیلدیره دی. مثلاً: بیر بیلن یکسان بولماق و کولینی کؤککه ساورماق لغوی ترکیبی اؤزارا فرق قیلووچی ایگی عباره، ایگی سینونیم فرازیمه دیر. (بهردی علی پف و اهرمتوف، ۲۰۲۱، ۱۶۴-بیت)

فرازیولوژیک سینونیملرده معناسی تېنگ کېلووچی سینونیملر و معنایی سینونیملر (ایدوگرافیک سینونیملر) گه اجره له دی. فرازیولوژیک سینونیملرده معناسی تېنگ کېلووچی سینونیملر - پیخینی یارگن و ایلان نینگ یاغینی یله گن

عبارةلری نینگ معناسی «عیار» بۆلیب، معناسی تېنگ کپلووچی سینونیملردیر. معنایی سینونیملر (ایدوگرافیک سینونیملر) - بورنی کۆتریلیدی و دماغی شیشدی عبارةلری - گېرده یماق، کبرلنماق بۆلسه-ده، بورنی کۆتریلیدی عبارةسیگه نسبتاً دماغی شیشدی عبارةسیده معنا کوچلیراق. (تورسونوف و باشقەرلر، ۱۹۹۲، ۱۱۳-بېت)

فرازیولوژیک سینونیملر بیلن فرازیولوژیک وریتنلیش حادثه لرینی بیر-بیراویدن فرقلاش کپرهک. فرازیولوژیک سینونیمده بیر نېچه عبارة بیر معنا اطرافیده بیرلشیب، بیرته سینونیمیک قطار حاصل قیلهدی. مثلاً: بیر بیلن آسمانچه و فیل بیلن قورباقچه، آت بیلن تویهچه عبارةلری بیر سینونیمیک قطار حاصل قیلیب، بیر معنا اطرافیده (جوده کتته فرق) بیرلشماقده. لېکن فرازیولوژیک وریتنلیشده اېسه بیرته عبارة نینگ ایچکی کۆرینیشرلی نظرده توتیلیب، بونده سینونیمیک قطار حاصل قیلمهیدی. مثلاً: گپیده تورماق، سۆزیده تورماق، قۆلیده تورماق، لفظیده تورماق کبی عبارةلرده بیر معنا اطرافیده بیرلشیش و عین توشونچه نی افاده لشدن تشقری، بیر سینونیمیک قطارده کپلمه ی، اولر بیرته عبارة نینگ نېچه خیل کۆرینیشی دیر.

قوییده گی جدولده بیر قنچه عبارةلر همده اولر نینگ سینونیمی و معناسی

بیلن تئیشه میز:

۶-جدول: سینونیم عبارةلر		
عبارة (فرازیمه)	سینونیمی	معناسی
آبرویی تۆکیلماق	آبروسیز بۆلماق	شرمنده بۆلماق

تحقیق نتیجەلری / ۹۵

باشقەلرنینگ فەکر-ملاحظەسىنى نەزەدە توتەمدەن قەتئىيەت باشقەلەرگە قەتئىيەت	اۋز گەزى بىلەن اۋلچەماق	اۋز ترازوسى بىلەن اۋلچەماق
جودە ايتىلماق، مقصدگە اېرىشىش اۋچون قەتئىيەت تەلپىنماق	اۋزنى اۋت-سۈۈگە اورماق	اۋزنى بىر-كۆككە اورماق
اۋز-اۋزىچە بىرەر ايشنى قىلماق	اۋزى چىلىپ، اۋزى اۋىنەماق	اۋزى پىچىپ، اۋزى تىكىماق
ھېچ نەرسە اۋزگەرمەگەن	اېسكى تاس، اېسكى حمام؛ اۋشە خەرك، اۋشە درەك	اۋشە آش، اۋشە كاسە
يمان، بوزۇق. يعنى تەشقى كۆرپىنىشىگە دەنەمىسلىك كېرەك	اچقى بوزۇق	اچقى قەرە
قەغۇ-تەشۋىشى بۆلمەگەن	قەرنى تۇق	ايسىق يۈرەككەن گېرماق
قەرىماق، كېكەسىماق	باشىگە آق توشماق	باشى آقماق
قەتئىيەت قەينەماق، عەذاب بېرماق	بەغرىنى تىلماق	بەغرىنى اېزماق
ارزىمەگەن بىر نەرسە اۋچون كەتتە زەرىرلى ايش قىلىشنى افادەلەيدى	بىر بۈرگە اۋچون كۆرپەنى كۆيدىرماق	بىر بىت اۋچون پۇستىننى كۆيدىرماق
بىرلىك و اتفالقلىك	بىر قۇلدەن سېس چىقىمس	بىر قەرغە بىلەن قىش كېلمەس
جودە قەين، اوزاق دوام اېتەدېگەن ياكە دېرلى امكانسىز وەجەبىتى افادەلەش؛ ناممكىلىك معناسىدە	اېگنە بىلەن قودۇق قازماق	رەگدەن ياغ چىقىرماق
بىرەر نەرسەنى انگلشەنەن عاجز قالشلىك	عەقلى يېتمەسلىك عەقلى قەصر	عەقلى كەتتە
بې مەر، نەقتاتى آز ياكە يۇق	بەغرى تاش تاش بەغرى	كۆنگەلى قەتئىيەت
صەمىمى و خۇش مەشارەت	آچقى يۈزلى	پېشانەسى آچقى
بوزۇماق؛ تەرتىبسىز قىلماق	چەپ-چىلەنگە قىلماق	آستىن-اۋستون قىلماق

	چپە-راسته قىلماق	
بېحد سېوئىماق	تېرىسىگە سىغمەي كېتماق آغزى قولايىگە يېتىدى	باشى آسمانگە يېتىدى
حامىلىك قىلماق، ياقلەماق	يان باسماق	يان بېرماق
اۋلماق	جانى اوزىلدى جانى چىقدى	جان بېرماق
يمان يۈلگە باشلەماق، اينتىلماق	يۈلدىن آزدىرماق يۈلدىن چىقماق	يۈلدىن اورماق
يۈنلماق	يۈل سالماق	يۈل آلماق
كېيىتى يىخىشى	دماغى چاغ	كېيى چاغ
كۈچ تۈانىدىن آرتىقچە گېيرىش	كۈتە كېتماق	كۈتە گېيرماق
فرزىدى، يىقىن انسان ياكە قىمتلى نرسە	كۈز قرەقىچى	كۈزى نىنگ آق و قارەسى
برىيات، تىرىك	كۈزى تىرىك	كۈزى آچىق
جۈدە قىسقە مدتدە، تېزدە	هش پىش دېگۈنچە هە دېگۈنچە	كۈز آچىب يۈمگۈنچە
وفات اېتماق، اۋلماق	عالمىدىن اۋتماق	رحلت قىلماق
بېھۈدە صرفلماق	شمالگە ساوورماق	كۈككە ساوورماق
سېوماق	يىخىشى كۈرماق	كۈنگىل بېرماق
اورگانىزمى قبول قىلمەگنى طفىلى بې حضور بۇلماق	كۈنگىلى آزدى	كۈنگىلى اينىدى
كۈنگىلچىن، رحم دل	كۈنگىلى يوشماق يوشماق كۈنگىل	كۈنگىلى بۇش
ياقتىرماق	خوش كۈردى	كۈنگىلى تارتدى
اويلنماق، عايلىوي حيات كېچىرماق	تورەموش قورماق بىر يىستىققە باش قۇيماق	عايلە قورماق

کۆنگلیده گی ایستک-رجه لر واقعلیککه ایلماق	یوزه گه چیقماق	رؤیابگه چیقماق
جنجاللشوو، تارتیشوو درجه سیگه ییتماق	ادی بدیگه بارماق	سن-منگه بارماق
اعتراف قیلماق، بویسونماق	تن آلماق	بۆنیگه آلماق
نطقه اېگه بۆلماق	تیلی چیقدی	تیلگه کیرماق
یشه ماق	عمر اۆتکزماق	عمر کۆرماق
بلند کھلماق، برنده بۆلماق	غالب کھلماق	اوستون کھلماق
بې هوشلیکدن قېتماق	هوشیگه کھلماق	اۆزیگه کھلماق
گېگه تینگله ماق	قولاق سالماق	قولاق بهرماق

اۆزبېکستان و افغانستان اۆزبېکلری نینگ تیلیده گی عبارهلرینی قیاسی اؤرگنیشی طفیلی کۆپگینه فرازیولوژیک سینونیملرنی قؤلگه کیریتیشیمیز ممکن. بیز قوییده گی جدولده بیر قنچه سینی مثال صفتده کپلتیره میز:

۷-جدول: افغانستان و اۆزبېکستان اۆزبېکلری تیلیده گی سینونیم بۆله دیگن عبارهلر		
معناسی	اۆزبېکستانده	افغانستانده
اولگیسیدن هم یمانیگه اوچرهماق	قاردن قوتیلیب، یامغیرگه توتیلماق	چککدن قوتیلیب، نوآگه توتیلماق
قیلمیشیگه بره شه جزالماق، تنبیه قیلماق	اوره-استرینی اغدرماق (ادبینی بهرماق)	ادبینی بهرماق
هېچ نرسه بیلمسلیک، عموماً سوادسزلیک	الفنی تیاق دیبالمسلیک	الفنی ب دیبالمه یدی الفدن عاجز
گیچ بۆلماق، گنگیماق	باشی غاؤلب کپتدی	باشی شیشدی میسه سی چلقیدی
کوتیلمه گن حادثه گه دوچ کپلیب، جیم قالماق	دانگ فاتماق	کرخت بۆلماق جام قالماق

رنگی گۆرگه	یبلکه سی نینگ چوقوری کۆرمه سین	ینه قیته دن هیچ قچان کۆرمسلیک
الفدن یاگچه	ایپیدن ایگنه سیگچه	همه سی، برچه سی
کۆز تېگدی نظر بۆلدى	کۆز تېگدی	کۆزیکماق
یوره ککه دمبه یاغیده ی اورماق	کۆنگلیگه زیغیر یاغده ی اورماق	جیرکیش حسینی اویغاتماق
باشیده ینغاق چاقماق	مییه سیده دنک چقماق	آرتیق درجه ده عذابلنماق، بیزدیرماق
آغزیگه مومی بار آغزیگه غولینی بار	موم تیشله ماق	مطلقا گپییرمسلیک
تیللرینی بیر قیلماق	تیل بیریکتیرماق	یشیرین حالده کبلیشیب آلماق
اېرگه تېگماق	تورموشگه چیقماق	عایله قورماق (خاتین خیزلرگه نسبتاً)
قۇلى آچىق	فعلى كېنگ	تنتى، خرابات
یوزی شفتالیده ی قیزردی	یوزی شووت بۆلدى	اویتلی حالته قالماق
خمیردن قیل اخترماق	قیلدن قییق قیدیرماق	عیبی یوق کیشی نینگ فعالیتدن عیب تاپیشگه حرکت قیلماق، بهانه قیلماق، ایراد آلماق.

۲.۲.۳.۴- فرازیولوژیک انتونیملر

قرمه-قرشی معنا افاده لاوچی عبارلر انتونیم فرازیولوگیزملر (ضد معنالی عبارلر) دبیله دی. مثلاً: کۆککه کۆترماق - یېرگه اورماق، یوزی یاروغ - یوزی شووت، کۆنگلی جایيگه توشماق - یوره گیگه غلغله توشماق کیی. (شاه عبدالرحمانوف و باشقه لر، ۱۹۸۰، ۱۴۴-بیت)

عبارەلر بعضاً بیرار سۆزگه تېنگ کېلیشی طفیلی ایریم سۆزلر عبارەلر بیلن انتونیمیک قطارده کېلیشی ممکن. دېمک، لغوي بیرلیکلر اؤزارا ضد معنا انگلیتیشگه کۆره لغوي (لېکسیک) انتونیملر، فرازیولوژیک انتونیملر و لغوي-فرازیولوژیک انتونیملرگه بۆلینه دی (جمالخانوف، ۲۰۰۵، ۲۲۳-بیت). لغوي ضد معنالی لیک (لېکسیک انتونیمیه) حادثه‌سی لېکسیکولوژیگه عاید موضوع بۆلسه، فرازیولوژیک انتونیملر اېسه فرازیولوژیک عاید و لغوي-فرازیولوژیک انتونیملر اېسه لېکسیکولوژی و فرازیولوژی نینگ مشترک اؤرگنه‌دیگن موضوعی دیر.

فرازیولوژیک انتونیملر ایگی عباره‌نینگ اؤزارا ضد معنا افاده‌لشی دیر. مثلاً: آبروینی بیر پول قیلماق - آبروینی سقله‌ماق، آغزیدن سوت ایسی کېله‌دی - ایچیدن پیشیق، باشی کۆککه بیتماق - فغانی فلککه چیقماق کی. لغوي-عباروي ضد معنالی عبارەلر (لېکسیک-فرازیولوژیک انتونیملر) اېسه سۆز بیلن عباره‌نینگ اؤزارا انتونیم بۆلیشی دیر. مثلاً: سخی - اؤزی بی آلمه‌گنی تۆکماق، تینچ - ایچ-ایچینی یېماق، ایچیکه قورت کیرماق کی سۆز و عبارەلر لېکسیک-فرازیولوژیک انتونیملر دېپيله‌دی.

قوییده اؤزبیک تیلیده‌گی ایریم فرازیولوژیک انتونیملرنی کۆریب

چیقهمیز:

۸- جدول : فراز يولوژىك انتونىملر			
معناسى	انتونىمى	معناسى	عباره
شرمندە و رسوا قىلماق	آبرو يىنى توكماق	حيثيت و اعتبارىنى سقلش	آبرو يىنى سقلەماق
معالى و شيرىن صحىتلى آدم	آغزىدىن عسل تامەدى	معناسىز گىپىرەدىگن آدم	آغزى غر
خسىس ، مهماننى ياقتىرمەيدىگن	اېشىگى ياپىق	سخى و مهمان نواز	اېشىگى آچىق
مفتخر	باشى آسمانگە	شرمندە	باشى خم
طالع سىز	بختى باغلىق بختى قرا	طالع لى	بختى آچىق بختى بلند
خفه ؛ بدخوى	پېشانەسى تُرش	خوش ؛ مېربان و خوش معاملە	پېشانەسى آچىق
خسىس	قولى قىسىق	سخى	قولى آچىق
تېز تۈزەلەدىگن آدم	قولى يىنگىل	تېز تۈزەلمەيدىگن آدم	قولى آغىر
اولماق	دندان كېتماق	توغىلماق	دنياگە كېلماق
اولماق	كۆزىنى يومماق	توغىلماق	كۆزىنى آچماق
ياقىمسىز بولماق	كۆزىگە ساووق كۆرىنماق	ياقىملى بولماق	كۆزىگە ايسىق كۆرىنماق
مايلىسزلىك	كۆنگلى يۇق	مايل	كۆنگلى بار
قَتَبَق كۆنگىل ، نامېربان	كۆنگلى قَتَبَق	مېربان	كۆنگلى بۇش
تىنچلنمىلىك ، تىنچى بوزىلماق	يورەگىگە غلغله توشدى	تىنچلنماق	كۆنگلى جايىگە توشدى
عهد و پىماننى سىندىرماق	سۆز بېرماق	عهد و پىمان قىلدىرماق	سۆز آلماق

تیلی اوزون	هر قنچه گپرسه حقى بار	تیلی کوتاه تیلی قیسیق	گپیریشگه حقى یوق
فعلى تار	خسیس	فعلى کبنگ	خرابات، تنتى
اؤزینگه کهلماق	بې هوشلیکدن قیتماق	اؤزیدن کبتماق	بې هوش بولماق

۴.۳- اؤزبک فرازیولوژیک عبارلر لغت بایلیگی (عبارلر ترکیبی)

اؤزبک تیلی تورلی دورلرده خیلمه-خیل تیل عایله لری بیلن یقین علاقه بولیب، اؤز سؤزی، فرازیولوژی می، گرامری و فونیتیکسی بیلن بایب باریشدن تشقیری، باشقه تیل بیرلیکلری تأثیری آستیده هم رواجلیب، تکامللشدی. معلوم که، هر قنده تیل بیرلیکلریدن اینگ اؤزگرووچن بیرلیگی اونینگ سؤزی دیر. دېمک، تیل بیرلیکلریدن اینگ کؤپ اؤزگره دیگن بیرلیگی اساساً سؤز بولسه، قسماً اؤزگره دیگن بیرلیگی اونینگ گرامری و فونیتیکسی حسابلنهدی. بولر آرسیده سؤزدن سؤنگ، اونینگ عبارلری هم معنا افاده لش طفیلی اؤزگرووچن دیر. عبارلر سؤزلر کبی تیز-تیز ینگیلیب تورمه سه-ده، جانلی تیل یاکه ترجمه آرقه لی باشقه خلقلرینینگ تورموش حقیده گی کؤپگینه عبارلری بیر تیلدن باشقه بیر تیلگه اؤزلیشتیریلهدی.

اؤزبک تیلی فرازیوگرافیه سیده نظر تشله گنده، اونینگ عبارلر بایلیگی (عبارلر دایره سی) ده گی موجود عبارلر بو گونگی اؤزبک تیلی نینگ بای مېراثی و اؤزبک خلقی نینگ یشمی و اونینگ معنویتینی افاده لاوچی بیرلیکلر صفتیده سؤزلر یانیده تورلی کؤچمه معنایی افاده لاوچی تیل بیرلیگی موجود. معلوم که، اؤزبک خلقی قدیمگی تورکی اوروغ و قبیللردن اؤسیب چیققن بولیب، اونینگ تیلی و تیل بیرلیکلری هم شو اوروغ و قبیللر تیلی نېگیزیده یوکسلگن.

اۋرتە آسپادەگى تورلى تارىخى، اجتماعى و سياسى جريانلر، خصوصاً تورلى توركى قىبەلر يوريشلرى، اوندن تشقرى، فارس، عرب، روس و باشقە خلقلر استىلاسى؛ قوشنىچىلىك و بىلىنگۈيزم كىبى عامللر اۋزبېك تىلى ترقياتىگە جدى تاثير اۋتكزگن.

يوقايرىدەگى عامللرنى نظردە توتگن حالده، اۋزبېك تىلى نىنگ فرازىمە دايرەسىدەگى موجود عبارەلرنى اۋرگنلىش اوچون دستلب اونىنگ فرازيوگرافىەسىدەگى عبارەلرنى اۋز قىلم و اۋزلىشگن قىلمگە بۇلىب، اۋز قىلمنى هم قىدىمگى توركى اوروغ و قىبەلردن اۋسىب چىقىشىنى حسابگە آلگن حالده، عموم توركى عبارەلر و صاف اۋزبېكچە عبارەلر كىبى كىچىك قىلمگە بۇلىب اۋرگنلىش كېرەكلىگىنى تاكىدلىش كېرەك. شونىنگدېك، اۋزلىشگن قىلم عبارەلرنى اېسە توركى تىللر، جملەدن، اۋزبېك تىلى بىلن اېنگ يقىن علاقه بۇلگن فارس- تاجىك تىلى، عرب و روس تىلىدن كلكەلش يۇلى بىلن اۋزلىشگن عبارەلرگە بۇلىب اۋرگنلىش مقصدگە موافق دىر.

اگرچە اۋزبېك تىلى فارس، عرب و روس تىلىدن تشقرى، باشقە تىللر بىلن يقىن علاقه دە بۇلگن بۇلسە دە، اۋزبېك تىلى فرازيوگرافىەسىدە موجود عبارەلر عادتە فارس، عرب و روس تىللرىدن اۋزلىشتىرىلگن عبارەلر انىقلىنگن. مذکور تىللردن كىرگن عبارەلرنىنگ كۆپىنچەسى فارس تىلىدن اۋزلىشگن عبارەلر حاضرگى اۋزبېك تىلىدە سقلنگن بۇلىب، عرب تىلىدن كىرگن عبارەلر كون سەبىن اېسكىرىب معاملەدن چىقىشى سېزىلەدى و نېولوگىزم (نىنگى عبارەلر) اېسە اۋزبېكستان اۋزبېك تىلىگە روس تىلىدن كىرە باشلەگن عبارەلر معلوم مقدارنى

تشکیل اېتماقده، حتا اېتیش ممکن که، ایریم عباره‌لر نېولوگیزمدن چقیب، اؤزبېکچه عباره‌لرگه ایلنه بارگن دېسک هم خطا قیلمه‌گن بوله‌میز. شونی هم تأکیدلش کیره‌ک که، اؤزبېک تیلی عباره‌لر بایلیگی (عباره‌لر دایره‌سی) ده‌گی موجود فرازیمه‌لر ایشلتیش دایره‌سیگه کۆره ایریملری تاریخی، ارخئیم و نېولوگیزملرنی تشکیل اېتیشی ممکن. شونینگ اوچون، بیز اؤزبېک فرازیولوژیک عباره‌لر لغت بایلیگی (عباره‌لر ترکیبی - دایره‌سی) نی علیحده موضوع قیلیب اؤرگنیشگه حرکت قیله‌میز.

۴.۳.۱- اؤز قتلیم و اؤز لشگن قتلیم عباره‌لر

اؤزبېک فرازیولوژیک عباره‌لر لغت بایلیگی (عباره‌لر ترکیبی یا دایره‌سی) ده‌گی موجود عباره‌لر دستلب اؤز قتلیم و اؤز لشگن قتلیم عباره‌لرگه بۆلینه‌دی. اؤز قتلیم عباره‌لر یوقاریده هم تأکیدلگندېک، اؤزبېک خلقی نینگ قدیمگی تورکی اوروغ و قبيله‌لردن اؤسیب چقیشی و اولرنینگ تیلی نېگیزیده رواجلنگن عباره‌لر یاکه کپینگ دورلرده باشقه تورکی خلقلرده اؤزبېک تیلی (اېسکی اؤزبېک تیلی - چیغتای دوری) اؤرته تیل (اساس تیل) وظیفه‌سینی اؤته‌یاتگن دورده شکللنگن عباره‌لر، شونینگدېک، اؤزبېک تیلی شکللنگدن سؤنگگی دورلرده پیدا بؤلگن عباره‌لرنی تورلی عامللر طفیلی تېکشیریب اؤرگنیش مقصد قیلینه‌دی.

اؤز لشگن قتلیم عباره‌لر اېسه حاضرگی اؤزبېک تیلیده عادتده فارسی-دری و روس تیلیدن اؤز لشگن عباره‌لر کیره‌سه‌ده، لېکن اؤزبېک تیلی نینگ تاریخیگه قره‌گنده، اؤزبېک تیلی ۹-۱۱-عصرلرده عرب کتابی تیلی تأثیریده کۆپگینه تیل

بىرلىكلرى جملەدن، كۆپكىنە فرازىمەلرنى ھەم اۋزلىشتىرگن. اۋزلىشمە عبارەلرنىنگ ايرىمى اېسكىرگن بۆلسە دە، ايرىمى حلى ھەم اۋزبېك تىلىدە خصوصاً افغانستان اۋزبېك تىلىدە ھەمان ايشلە تىلىب كېلىنماقەدە. شونىنگ اوچون مذکور تدقیقاتىمىزدە، اۋزلىشمە عبارەلر عرب، فارس و روس تىلىدن اۋزلىشگن عبارەلرگە بۆلىنىپ اۋرگنلەدى.

۴.۳.۱-۱. اۋز قىلم عبارەلر و اولرنىنگ خصوصىتلىرى

اۋز قىلم عبارەلر اۋزبېك تىلى نىنگ اۋزىنىكى ياكە عموم توركى منبعگە تىنگن عبارەلردىر. بوندە عبارەلر اساسىدە بې واسطە اۋزبېك خلقى ياكە توركى خلقلر حياتىگە خاص واقىلىك و شونگە سوينگن اوپرز ياتەدى: ايگى كۆزى تۇرت بۇلماق (ورىنتى كۆزى تۇرت بۇلماق) - معناسى: «انتظار بۇلماق» (تېلمورماق و کوتماق)؛ بېل باغلهماق (ورىنتى: بېلىنى باغلهماق) - معناسى: «شېلنماق»، «آتلنماق». (جمالخانوف، ۲۰۰۵، ۲۲۴-بېت)

اۋزبېك تىلىدەگى عبارەلرنىنگ اساسى قسىمى اۋز قىلم عبارەلردىر. فرازىمە اۋزلىشتىرىش حادثەسى سۆز اۋزلىشتىرىش حادثەسىدن كم درجەدە واقع بۇلەدى. شونىنگ اوچون ايتىش ممكن كە، اۋزبېك تىلى عبارەلرنىنگ اساسى قسىمى اۋز قىلم عبارەلردن تشكيل تاپگن.

اۋز قىلم عبارەلر تركىيدە، سۆز تركىبى اساسىدە تشكيل تاپگن عبارەلر بۇلىشى ھەم ممكن. بوندە عبارەلر اۋزلىشمە عبارە اېمس، بلكە اۋزبېكچە عبارەدىر. مثلاً: افغانستان اۋزبېك جانلى سۆزلىشۈو تىلىدە كېنگ قۇللىنۈوچى

تحقيق نتيجه لرى / ۱۰۵

«الف» دېسە «ب» دېماق عبارەسى افغانستان اۋزبېكلرى آره سىدە فعال قوللنووچى عبارە دىر.

بو حقدە بېك مراد يۇلداشېف اۋزى نىنگ «اۋزبېك فرازيولوگىيەسى و فرازيوگرافىيەسى مسألە لرى» (۲۰۱۲) ناملى اثرىدە قيد قىلىشىچە، «شوكت رحمت الله اۋزى نىنگ «حاضرگى زمان اۋزبېك تىلىدە گى اۋزلىتىرمە فرازيولوگىك بىرلىكلر حقيدە» (۱۹۵۷) مقاله سىدە، اۋزبېك تىلىدە باشقە تىلدىن اۋزلىتىرىلگن بىرار سۆز-تركيبي اساسىدە تشكيل تاپگن عبارەنى اۋزلىشگن عبارە صفتىدە تحليل قىلىش ممكن اېمسىلىگىنى تاكىدلب، اۋزبېكستان جانلى سۆزلىشوو تىلىدە كېنگ قوللنووچى اىستىنسەسى يۇق عبارەسىنى روس تىلىدىن اۋزلىشگن سۆز-تركيبي ИСТАНЦИЯ اساسىدە شكللنگن عبارەنى روسچە اېمسىلىگىنى ايتەدى. (يۇلداشېف، ۲۰۱۲، ۱۹۸-بېت)

دېمك، اۋزبېكچە عبارەلر اۋزبېك خلقى نىنگ عصرلر بۇيىچە يشم، اۋيلاو و مدنيت محصولى صفتىدە شكللنىب بارگن عبارەلر دىر. اۋز قىلم عبارەلر هم عموم توركي عبارەلر و صاف اۋزبېكچە عبارەلرگە بۇلىنەدى.

۴.۱.۱.۱- عموم توركي عبارەلر

برچە توركي خلقلر اوچون مشترك بۇلگن تىل (توركي تىل) دەگى عبارەلر عموم توركي عبارەلر دىر. عموم توركي عبارەلرنى محمود كاشغرى نىنگ «دېوان اللغات الترك»، يوسف خاص حاجب نىنگ «قوتدغو بىلىگ»، احمد

يوگناكى نىنگ «عبەالحقايق»، توركىستان پىرى خواجە احمد يسوي نىنگ «دېوان حكمت»، رىغوزى نىنگ «قصه رىغوزى» و باشقەلردە كېلگن عبارەلردىر.

عموم توركى عبارەلرنىنگ كۆپكىنەسى بوگونكى توركى تىللەر، جملەدن، اۋزبېك تىلىدە كۆپىنچە اونىنگ توشونچەسى قالگن بۇلىب، اصل عبارە اېسكىرگن دىر. بىز ايرىم اثرلردە كېلگن عبارەلر بىلن تىنىشىپ چىقەمىز.

احمد يوگناكى نىنگ «عتبەالحقايق» اثرىدە «باشىنى يبور» عبارەسى ايشلە تىلگن:

بلىگ سىز نە ايسا ائور اوقمادىن،

انىنگ اوز تىلى اوز باشىنى يبور.

(يوگناكى، ۱۳۹۴، ۱۲-بېت).

معناسى: بىلىم سىز نىمە دەپ گىپرسە، نادانلىگى سىبىلى سۆزلەيدى، شونىنگ اوجون اۋز تىلى اۋزىنى يپىدى.

اوشبو بىتدە بىلىم سىز كىشى نىنگ نادانلىگى، اۋىلمەى گىپرىشى نىتىجە سىدە اونىنگ تىلى اۋز باشىگە بلا بۇلىشى، اۋزىنى اۋزى بېشىنى كىبى معنانى افادەلاۋچى - باشىنى يبور عبارەسى كېلتىرىلگن. حاضرگى اۋزبېك تىلىدە عىن معنانى (يۇق قىلماق، ھلاك قىلماق معنالىرىنى) افادەلاۋچى باشىنى يىماق عبارەسى موجود دىر.

تحقیق نتیجه‌لری / ۱۰۷

تیریل ادگو فعلین کونگول لر آلیب،

آسیزلیگ تین اوزنی سیرانگو سالیب.

(یوگناکی، ۱۳۹۴، ۳۹-بیت).

معناسی:

خوش خلق بیلن کیشی کونگلینی آلیب،

یامان قیلیقلردن کپله بیل هالیب.

مذکور بیتده کونگول لر آلیب / کونگول آماق عباره‌سی قوللنیگن.

کونگیل آماق عباره‌سی اوزبیک ادبی تیلیده (اوزبیکستانده) بولمسه‌ده،

افغانستان اوزبیکلری آره‌سیده کونگلینی آماق و کونگیل آماق عباره‌لری

موجود بولیب، محمد حلیم یارقین اوزی‌نینگ «اوزبیک تیلی فرازیولوژیک

سوزلیگی (افغانستان اوزبیک تیلیده‌گی) ناملی فرازیولوژیک سوزلیگیده، بیراونی

اوزیگه مایل یاکه علاقمند قیلماق؛ بیراونی اوزیدن راضی قیلماق کی معنالرنی

افاده ایتیشینی قید ایتهدی. (یارقین، ۱۳۹۲، ۳۶۲ - ۳۶۳-بیتلر)

۴.۳.۱.۱-۲ صاف اوزبیکچه عباره‌لر

اصل اوزبیکچه عباره‌لر - اوزبیک خلقی‌نینگ اوز ایجادی آرقه‌لی

میدانگه کپلگن، کوپ زمانلر محصولی بولگن تیلیمیزده‌گی کوپگینه عباره‌لر اصل

اوزبیکچه عباره‌لر قطاریگه کیره‌دی: باش کوتردی، کوز-قولاق بولدی، کپه‌لگی

اۋچدى، يوره گى قىنىدن چىقىپ كېتىدى، تۋنىنى تېسكىرى كىيدى، قىزىم سېنگە ايتەن، كېلىنىم سېن اېشىت كېلىر. (پىنخسوف، ۱۹۶۹، ۶۹-بېت)

اۋزبېك تىلى نىنگ اۋز اىچكى امكانىتى اساسىدە يىلگن عبارەلر صاف اۋزبېكچە عبارەلر حسابلەندى. بوندى اۋزگە تىل عنصرلرى اشتراك اېتمەي، بلكىم اۋزبېك خلقى و شو تىل امكانىتى اساسىدە حاصل بۈلگن عبارەلر كىرەدى. مثلاً: كۈز آچىب يۈمگۈنچە عبارەسى تېزدە، جودە قىسقە مدتدە كېي معنا افادەلەيدى.

صاف اۋزبېكچە عبارەلرنى هم حدودى بۈلىش جھەتدن اۋرگنلىش لازم. بوندى اېسە اساساً اۋزبېكستان و افغانستان اۋزبېكلرى تىلىدە گى عبارەلر ھمدە باشقە اۋزبېكلر ىشە باتگن اۋلكەلرنىنگ عبارەلرى اۋرگنلىب، بو قطارگە قوشىلىشى كېرەك. مثلاً: افغانستان اۋزبېكلرىدە مأنوس و تانىش بۈلمەگن كۈپگىنە عبارەلر بۈلسە، اۋزبېكستان اۋزبېكلرىدە هم ناتانىش عبارەلر باركە، اولرنى اۋرگنلىش بىلن اۋزبېك تىلى افادە امكانىتى كېنگەيشى مېمكىن.

بىز قويدە اۋزبېكستانلىكلر اۋرتەسىدە موجود بۈلگن بىر قنچە عبارەلرنى اولرنىنگ معنالىرى بىلن كېلتىرەمىز:

- اېجىنى چىقماق و رىنىتى: اېجىنى چىقدى. (۱) قىتىق جراحتلنماق؛ (۲) صفتى يۈقالىب، يراقسىز حالگە كېلماق.
- اورە-استرىنى اغدرماق - قىلمىشىگە يرەشە جزالماق.
- ادى-بدى آيتىشماق - (۱) تورلى موضوعدە بېنگىل-يلىپى صحبتلشماق؛ (۲) سۈز تشلەماق، جنجاللشماق.

- عنقانینگ تخمی / اوروغی - تاییلیشی قیین، کمیاب.
- دۆپپسی یریمته - شاد-خرم، بی غم و بی پروا.
- یان بېرماق - یان باسماق؛ حامیلیک قیلماق.
- خلقت بېرماق - مانعلیک قیلماق، تۆسیقلیک ایجاد قیلماق.
- یوزی شووت بۆلدى ورینتی: یوزی شمگین بۆلدى - اویتلی حالتده قالماق.

شونده‌ی عبارله‌ر بیزگه ینگى عباره بۆلسه، باشقه یرده یشه‌یاتگن اۆزبېکلر آره‌سیده‌گی عبارله‌رنی اؤرگنیش بیلن تیلیمیز امکانتینى ینه‌ده یوکسلتیرگن بۆله‌میز.

۲.۱.۳.۴- اۆزلیشگن قتلیم عبارله‌ر

معلوم‌که، هر بیر تیل، اساساً اۆز لغت بایلیگی و گرامری قوربیلیشی اساسیده اؤسیب تکامللشه‌دی. خلقلر آره‌سیده‌گی اقتصادی، سیاسی و مدنی علاقه‌لر نتیجه‌سیده بیر تیلدن ایگینچی تیلگه لغوی بیرلیکلر، فونېتیک و گرامری شکللر هم اۆزلیشيب باره‌دی. شو نقطه نظرده تیلده اۆز قتلیم بیلن بیر قطارده اۆزلیشگن قتلیمینگ هم سلماغی آشيب باره‌دی. سۆزلر (لېکسیمه‌لر) کبی عبارله‌ر هم اساساً ایگی یؤل بیلن اۆزلیشه‌دی: الف) جانلی سۆزلیشو تیلی آرقه‌لی؛ ب) باسمه منبعلر آرقه‌لی. عباره اۆزلیشتیریش نینگ اساسی اصولی کلکه‌لش‌دیر. (یۆلداشېف، ۲۰۱۲، ۲۰۷-بېت)

عبارله‌رنی اۆزلیشتیریش اصوللری هم، اساساً، ایگی خیل: اۆزلیشه‌ آلیش و کلکه‌لش آلیش. اۆزلیشه‌ فقط فارسی-دریدن اۆزلیشگن عبارله‌ردیر. باشقه تیلدن فقط کلکه آرقه‌لی اۆزلیشتیریه‌دی.

عباره لردە بعضاً يريم كلکه (دلى سیاہ بۇلدى، بوکسىرگه آلدی کى)، بعضاً
تۇلىق کلکه بىلن اۋزلىشتىرىلەدى (تېمىرنى قىزىغىدە اور -،
Куй железо, - пока горячо - برماق آره سىدن قره ماق
Смотреть сквозь - пальцы. ھېچ بۇلمەگىدن كۆرە، كېچ بۇلگىنى يىخىشى -
Лучше (پоздно, чем никогда) كىيلر. (اۋشە اثر، ۲۱۳-بېت)

اۋزبېك تىلىگە باشقە تىللردن اۋزلىشىپ قالگن عبارەلر اۋزلىشگن قىلم
عبارەلر دىيىلەدى. اۋزبېك تىلى كۆپ عصرلر آلدىن فارسى-درى تىلى، مىلادى
۹ - ۱۰-عصرلردە عرب كىتابى تىلى ھەمدە ۲۰-عصردن بويان روس تىلى بىلن يقىن
علاقەدە بۇلىشى طفىلى كۆپگىنە تىل بىرلىكلرى، جملەدن، عبارەلر ھم اۋزلىشگن.

عبارە اۋزلىشىش سۆز اۋزلىشىش كىبى فعال بۇلمسە-دە، اۋزبېك تىلى كۆپ
عصرلىك علاقەسى سىبىلى باشقە تىللردن عبارەلرنى اۋزلىشتىرگن. عرب تىلىدن
اۋزلىشگن عبارەلر اېسكى توركى تىل و اېسكى اۋزبېك تىلىدە خصوصاً نوایى
اثرلرىدە كۆپ اوچرەدى. لېكن حاضرگى اۋزبېك تىلىدە كۆپىنچە فارسى-درى،
روس و روس تىلى آرقەلى باشقە تىللردن ھم ىنگى عبارەلر كىرە باشلەگن، حتى
ايرىملرى نېولوگىزملىك حالتىدن چىقە باشلەگن. دېمك، اۋزبېك تىلىدە
اۋزلىشگن قىلمگە فارسىدن اۋزلىشگن عبارەلر، عربچەدن اۋزلىشگن عبارەلر و روس
تىلىدن كلکهلش بۇلى بىلن اۋزلىشگن عبارەلر كىبى عىلجەدە قىسمدە اۋرگنلىشىنى
تقازا قىلەدى.

۴.۳.۱.۲- فارسیدن اؤزلىشگن عبارهلر و اولر نىنگ خصوصىتلرى

اؤزبىك و فارسى-درى تىلى كۆپ عصرلىك سىياسى-تارىخى، فرهنگى و ادبى علاقه‌لر سببلى كۆپگىنه عبارهلرنى فارسىدن اؤزلىشتىرگن. اؤزبىك تىلىگه فارس تىلىدن اؤزلىشگن عبارهلر ايگى خىل دىر. بىرى فارسى تركىبلر ياكه فارسىچه عبارهلرنى اؤزگرىش سىز قۇللىنىشى دىر كه، بو حادثه كم بۇلسه-ده، مذكور عبارهلر عموم خلق سؤزلىشوو تىلىده عامه‌لىشگن عبارهلردىر. مثلاً: سكوت علامت رضا، گاو مهر (نامهربان)، مطلب آشنا، دردى بى دوا، موسىچه بى گناه كى. ايگىنچى خىلى افسه فارس تىلىدن كلكه‌لىش يۇلى (ترجمه، تىلماچچىلىك يۇلى) بىلن اؤزلىشتىرىلگن عبارهلردىر. مثلاً: فىلدن قىل قىلماق - از فىل قىل كردن؛ درد سر بۇلماق - درد سر شدن كى عبارهلر فارس تىلىدن اؤزبىك تىلىگه كلكه‌لىش آرقه‌لى اؤزلىشگن عبارهلردىر.

قويده فارسىدن اؤزلىشگن بىر قنچه عبارهلرنى كۆرىب چىقه‌مىز:

۹-جدول: فارسى-درى تىلىدن اؤزلىشگن عبارهلر		
معناسى	اؤزبىك تىلىده	فارسى-درىده
مزاحم، خلقت بهرووچى	زخ بلوط / بلوط نىنگ زخى	زخ بلوط
بىراونى الدهش اوچون گپ بېرىش	پرزه كىتماق، پرزه اىتماق	پرزه رفتن
چست-چالاک، الداچى آدم	چهار صد و بىست آدم	آدم چهار صد و بىست
ايگىلنماق	دل و نادل بۇلماق	دل و نادل شدن
هر نرسه‌نى اؤزىگه تارتماق	دهوار نم كىش	ديوار نم كىش
بىرار اىشنى بحرىشدن باش تارتماق	شانه خالى قىلماق	شانه خالى كردن
قانونسىز، اؤز باشىمچىلىك شهر	شهر خربزه	شهر خربزه

عذر بدتر از گناه	عذر بدتر از گناه	گناهدن هم یمانراق کبچیریم
زیر کاسه نیمه کاسه	کاسه نینگ تگیگه نیم کاسه زیر کاسه نیمه کاسه	یشیرین رجه یا دسیسه نی کۈزلگن
گاۋ مهر	گاۋ مهر / کته مهر	مهر و محبتی آز، نامهربان
پشک هفت جان	پشک هفت جان	اۈلمه یدینگن کیشی
چارپای	چارپای	تریه سیز آدم
درد دل کردن	درد دل قیلماق	کۈنگلیده گی غم قیغورلنی بیراۈگه ایتماق؛ کۈنگلینی بۈشتماق
دل و نادل شدن	دل و نادل بۈلماق	ایگنلنب قالماق؛ تصمیم آلامه ی قالماق
لت خوردن	لت یماق	تیاق یماق
لنجر انداختن	لنجر تشله ماق	بیر بیرگه تشله ماق؛ بیر بیرگه زور بیلن یشه ماق
لوچ شدن	لوچ بۈلماق	بار-یۈغینی قۈلدن بېرماق
لوچ کردن	لوچ قیلماق	بیراۈنینگ بار-یۈغینی آلماق
لینگ کسی شده	لینگگه بۈلماق	قره م بۈلماق؛ بیراۈنینگ قۈل آستیده بۈلماق
مردار شدن	مردار بۈلماق	اۈلماق (منفی/اسلیبی معناده)
مغز سر خوردن	مغز سرنی یماق	کۈپ ذهنی ایشله ماق، اۈیله ماق؛ کۈپ گېریب خسته قیلماق

یوقاریده گی عبارلرده کۈریلگنیدېک، فارسیدن اۈزلیشگن عبارلر باشقه تیللردن فرقلی اۈله راق اۈزبېک تیلیگه فارسی-دریدن کیرگن ایریم عبارلر کلکه لشگن بۈلسه، ایریمی کلکه لشمه گن حالده (اۈزیچه) قۈلنیلهدی.

اۋزبېک و فارس تیللری یقین علاقه‌ده بۆلگنلیگی طفیلی یالغیز اۋزبېک تیلی فارس تیلیدن فرازیمه اۋزلیشتیرگن بۆلمه‌ی، بلکیم اۋزبېک تیلیدن هم ایریم عباره‌لر اۋتگن. مثلاً: آتدن توشسه هم اېگردن توشمه‌یدی عباره‌سی فارسی تیلده خصوصاً سۆزلیشوو تیلیده از اسپ تا شود هم از زینش تا نمیشود شکلیده تۆلیق کلکه‌لش آرقه‌لی اۋزلیشگن.

شونی علیحده تأکیدلش کبره‌ک‌که، فارس تیلی و اۋزبېک تیلی باشقه تیللردن کۆره کۆپراق یقین علاقه بۆلیشلیگی طفیلی ایریم عباره‌لر ایگی تیلده هم عیناً قۆللنیلشی کوزه‌تیلهدی. مذکور عباره‌لر قیسی تیل نینگ عباره‌سی اېکنلیگینی اثباتلش قیین. مثلاً: قولاق سالماق - گوش انداختن، کۆز-قولاق بۆلماق - گوش و چشم شدن، شیطان الدهماق - شیطان بازی دادن، شیطانگه لعنت دېماق - به شیطان لعنت گفتن، قرنی تۆق، کۆزی آچ - شکم سیر و چشم گشنه کبی. شونینگ اوچون بیز قوییده بیر قنچه عباره‌لرکه، افغانستانده فارسی-دری و اۋزبېک تیللریده مشترک قۆللنه‌دیگن عباره‌لرنی فارسیده‌گی مقابلی و اونینگ معنالیینی قۆشیمچه قیلیب جدولده کۆرسته‌میز:

۱۰-جدول: افغانستانده فارسی-دری و اۋزبېک تیللریده مشترک قۆللنه‌دیگن عباره‌لر		
اۋزبېک تیلیده	فارس تیلیده	معناسی
قنده‌ی شمال اوچیردی	کدام شمال پراند	بیرار واقعه یا که حالتی کوتیلمه‌گن طرزده یوز بهریشی
بای بهرماق	بای دادن	قۆلدن بهرماق
بۆی ایلتماق	بوی بردن	خبر بۆلیش
ایاغینی باغله‌ماق	پای بند کردن	اونشتیروو، نامزد بۆلیش

مالي انقراضگه اوچرەماق (ۋزبېكستانده بانكروت بۇلماق عبارەسى ايشلەتيلەدى)	به كون نشستن	كۈتگە اۋلتىرماق
تىنچلنماق؛ تفریح قىلماق	دم گرفتن	دم آلماق
بىراۋگە يۈز بېرماق، اعتبار بېرماق	روى دادن	يۈز بېرماق
جزالناماق، قىين احوالگە سالماق	از كون سگ كشىدن	كوچىك نىنگ كۈتىدن چىقارماق
كويىنىب قىغورماق	غم خوردن	غم بىماق
بىرار كىشى نىنگ بېلگىلنگن معيار، چىگرەنى باسىب اۋتئشى؛ اۋزىنى كېرەگىدن آرتىق توتئشى	از حد تىر شدن	حددن آشماق
اۋلماق	هلاك شدن	هلاك بۇلماق

۴.۳.۱.۲- عربچەدن اۋزلىشكن عبارەلر

عرب تىل بىرلىگى توركى تىللر، جملەدن، اۋزبېك تىلىگە كىرىپ كېلىشى، اينىقسە ۷ - ۸-عصرلردە كۇپراق يۈز بېرگن. ۱۴ - ۱۵-عصر اېسكى اۋزبېك تىلىدە عرب تىلى لغت بايلىگى سېزىلرلى قىلمنى تشكىل اېتەدى. شو باعث، نوایى اثرلرى تىلىدە معلوم تاريخى سببلر نتيجه سىدە عرب و فارس تىللرىدن آلنگن سۆز و عبارەلر (فرازىمەلر) هر قچانگىدن هم كۇپ... اۋزبېك تىلىگە عرب تىلىدن سۆز آلىش، اساساً، اۋزبېك-عرب بىلنگۈزىمى دورىدە (۷ - ۹-عصرلردە) كوچلى بۇلدى. كېىنگى دورلردە اۋزبېك تىلىگە يىنگى سۆزلر سېزىلرلى درجەدە قبول قىلىنمەگن، كېىنچەلىك اېسە اۋزبېك تىلىدن چىقىش جريانى يۈز بېردى. غلىشېر نوایى تىلىدە ايشلەتيلگن كۇپكىنە سۆز و عبارەلر ۱۹-عصر اۋزبېك تىلىدە، شۈنىنگدېك، حاضرگى اۋزبېك ادبى تىلىدە اوچرەمەيدى. عرب

تیلی نینگ اؤزیدن بی واسطه سۆز آلیش ۱۱-عصرده یاق دپیرلی توخته گن ابدی. (عبدالشکوروف، ۲۰۱۵، ۷۳-بیت)

عرب تیلیدن اؤزلشگن عبارهلر کینگی عصرلرده معامله دن چیقہ باشله گن. حاضرگی اؤزبیک تیلیده عرب تیلیدن کیرگن عبارهلر بیلینمهی، اؤزبیک تیلی عبارهلری دهب قره‌لسه‌ده، ایریم عربچه افاده‌لر فارس تیلی افاده‌لری بیلن قوشیلگن حالده اؤزبیک تیلیده موجوددیر. اولر کؤپینچه دینی-اخلاقی توشونچه‌لرنی افاده‌لاچی عبارهلردیر. مثلاً: توکل قیلماق عرب تیلیده گی «توکلت علی الله» فرازیمه‌سی نینگ کلکه‌سی بولسه، الله رحمت قیلسین، الله رحمتیگه آلسین کبی عبارهلر هم عربچه «یرحمک الله» نینگ کلکه‌سی دیر.

تورکی خلقلرگه عرب تیلی تأثیری یالغیز سیاسی کوچ بؤلمه گن، بلکیم اسلام دینینی قبول قیلگندن سؤنگ، اسلام دینی تعلیماتی اساسیده کؤپگینه عبارهلر یسلگن. اولر حاضرچه، اؤزبیکچه عبارهلر دهب قره‌له‌دی. مثلاً: فاتحه آلماق (بیرار ایشنی باشلش اوچون کتّه‌لردن دعا و اجازه آلماق)، فاتحه‌سینی اؤقیماق (بیرار کیمسه یا نرسه دن اومید-ایستکنی اوزماق) کبی.

بولردن تشقیری، اؤزبیک تیلیده کؤپگینه عبارهلر موجودکه، اولر عربچه سۆز بیلن اؤزبیکچه سۆزلر ترکیبیدن یسلگن. اولر عادتده، عربچه آت سۆز تورکومی و اؤزبیکچه فعلدن یسلگن فرازیمه‌لردیر. مذکور عبارهلر اېسه اؤزبیکچه حسابلنه‌دی. مثلاً: عبرت آلماق، صبر قیلماق (فعلی - چیده‌ماق)، عفو اېتماق (فعلی - کپچیرماق)، هوس قیلماق (فعلی - هوسلنماق) کبی.

عربچه اۋزلىشمه عبارلر نوایی اثرلىده جوده كۆپ. اولردن بىر قنچهسى زمان اۋتېشى بىلن اېسكىرىب، تىلدىن چىقىب كېتىگن بۆلسە-دە، بىر قنچهسى حاضرگى اۋزبېك تىلىدە قۇللىنىلەدىگن عبارلر قطارىدە سىنگىب كېتىگن و اۋزىچە يا سىنومىمى موجوددىرگە، اولرنى بوگونگى كوندە اجرەتېش قىين.

عربچهدىن اۋزلىشگن عبارلر نىنگ كۆپىنچەسى كېنىگى عصرلردە معاملەدىن چىقىب كېتىگن. بىز قويدە نوایی اثرلىدە ايشلەتىلگن بىر قنچه عربچهدىن اۋزلىشگن تارىخى (استورىزم) و ارخىزم عبارلرنى كۆرىب چىقەمىز:

عاشق اۋلغان اژدها بۆلسە **زبون اۋلماق** كېرەك،

جور تارتىب عشق كۆيى مۇرى نىنگ ايداسى دىن.

(نوایی، ۱۳۹۶، ۵۲۰-بېت)

مذكور بىتدە **زبون اۋلماق** عبارەسى ارخىزم عبارە بۆلىب، حاضرگى اۋزبېك تىلىدە خوار-زار بۆلماق عبارەسى ايشلەتەلەدى.

نوایی اثرلىدە قرەالعین اۋزلىشمە عبارەسى نوایی نىنگ «سبعه سيار» و «سد اسکندري» داستانلىرىدە قۇللىنىلگن بۆلىب، فرزند، اۋتە عزيز، قووانچى، خورسندچىلىك سببى كېى معنالرنى افادەلەگن:

شاه عمرىغە زېب ايله زىن اول،

شاهغە بلکہ قرەالعین اول.

تحقیق نتیجه‌لری / ۱۱۷

(نویایی، ۱۴۰۲، ۷۸۱-بیت)

انی قرۃ‌العین و فرزند ابته‌ی،

کۆزوم نورینی انگه بیوند ابته‌ی.

(نویایی، ۱۴۰۲، ۹۷۰-بیت)

قرۃ‌العین بیر عربجه اؤزلمشه عباره‌دیرکه، حاضرگی اؤزبیک تیلیده ایشله‌تیللمسه‌ده، حاضرگی اؤزبیک تیلیده کۆز قره‌چیگی / قاره‌چیگی (ورینتی - کۆزی‌نینگ قره‌چیگی) و کۆزی‌نینگ آق-قره‌سی (معناسی - اؤته عزیز، سبویملی، قدر-قیمتلی؛ فرزند؛ کۆزله‌ر قووانچی، شادلیک، خورسندچیلیک) کبی سینونیم‌لری موجود.

نویایی اثرلریده **قاب قوسین** اؤزلمشه عباره‌سی کۆپ اوچره‌یدی. قاب قوسین اصلیده، عربجه قؤشمه سؤز بۆلیب، ایگی کمانچه مسافه دېگن معنایی انگلته‌دی. نویایی اثرلریده او تصوف مقاملریدن بیرى بۆلیب، نویایی «فرهاد و شیرین» داستانیده شونده‌ی دېب کبلیتیرگن:

انگه بو سورمه بۆلغچ قرۃ‌العین

نصیب اؤلدى مقام **قاب قوسین**.

(نویایی، ۱۴۰۲، ۱۹۵-بیت)

مذكور بىتدە قوشمە سۆز صفتىدە ايشلەتلىب، تصوفى مقام دىر. شونىنگدېك، قاب قوسىن عبارە شكىلدە ھم قۇللىلىب، «جودە يقىن» معناسىدە ايشلەتلىگن:

پايە تاپىب اندە قاب قوسىن،

دىدار اۋلوب انگە قُرَّةُ الْعَيْنِ.

(نوايى، ۱۴۰۲، ۴۵۹-بىت)

حاضرگى اۋزبېك تىلىدە مذكور عبارەنىنگ نە اۋزى شو معنادە ايشلەتلىدە نە ھم سىنونىمى بار. دېمك، بو عربچە اۋزلىشمە عبارە اېسكىرىب، استورىزم عبارەگە اىلنگن.

خلص، عرب تىلىدن اۋزلىشگن عبارەلر كۆپىنچە دىنى-اخلاقى موضوعلرگە عايد عبارەلردىر. عرب تىلىدن اۋزلىشگن كۆپىگىنە عبارەلر حاضرگى اۋزبېك تىلىدە موجود بۇلسە-دە، اولر كۆپ عصر اىلگرى اۋزبېك تىلىدە قبول بۇلىب، بو گونگى كوندە اۋزبېكچە عبارەلر دېب قرەلەدى، شونىنگدېك، بىر قنچە عبارەلر اېسە كېنىگى عصرلر اۋرتەدن كېتىب، اصل كلكلشگن عبارەلر ارخىككە اىلنگن و بوگونگى كوندە اۋزبېك تىلىدە اولرنىنگ سىنونىمى موجود.

۴.۳.۱.۳- روس تیلیدن کلکەلش بۇلى بیلن اۆزلشگن عبارەلر
روس تیلیدن اۆزبېک تیلیگە اۆزلشگن عبارەلر، عادتدە، کلکە بۇلى
بیلن اۆزلشگن عبارەلردیر. روس تیلیدن اۆزلشیش ۱۹-عصردن کپین صادر
بۇلگن. حاضرگی اۆزبېک ادبی تیلیدە اۆزلشگن کۆپگینه ینگى عبارەلر،
اساساً، روس تیلیدن اۆزلشگن عبارەلر حسابلنەدی. مثلاً: حاضرگی اۆزبېک
ادبی تیلیدە (اۆزبېکستانده) فعال قوللنېب کەلەياتگن «امریکا آچماق»
عبارەسى روسچە «открывать Америку» عبارەسى، «قیزیل ایپ
بۇلب اۆتماق» عبارەسى روسچە «красной нитью проходит»
عبارەسى، «اوییندن چىقماق» عبارەسى روسچە «выйти из игры»
فرازیمەسى، «ایگنەنینگ اوستیدە اۆتیرگندېک» روسچە «сидеть как
на иголка» عبارەنینگ تۇلیق کلکەلشگن آرقەلى اۆزلشگن عبارەلردیر.

۴.۳.۲- عبارەلرنینگ ایشلتیش دایرەسى، ینگیلیک و تاریخیلیک بېلگیلریگە

کۆرە عبارەلر

عبارەلرگە نسبتاً بیرار کسب-هنر ساحەسى وکیللری نطقیگە خاص
عبارەلر (پروفیسونالیزم) حقیدە گپیریش اۆزینی آقلمەیدی. چونکە
عبارەنینگ شکللنیشی یاق اونینگ تار کسب-کار دایرەسیدن چیقیشنی،
عموملشوننی تقاضا قیلەدی. بوندەى عموملشیش یا معلوم دیالېکت (لهجه،
شېوہ) مقیاسیدە (بوندە دیالېکتیزم-فرازیمە پیدا بۇلەدی)، یاکە عموم تیل
مقیاسیدە واقع بۇلەدی. (تورسونوف و باشقەلر، ۱۹۹۲، ۱۴۹-بېت)

اۋزبېك تىلىدە گى عبارتەلر نىنگ اىشلتىش دائىرەسى دېگندە، اونىنگ قىسى ساحەدە و قىسى خلق وكىللىرى آرسىدە اىشلتىلىشى نظردە توتىلىب، اىگىگە - دائىرەسى چېگرەلنمەگن عبارتەلر و دائىرەسى چېگرەلنگن عبارتەلرگە بۆلىنەدى.

عبارتەلر نىنگ اساسى قىسى عموم استعمالگە عايدىدېر. علم-فن، كىسب-ھنر كىيلر نىنگ معلوم بىر ساحەدە گىنە قۇللنوۋچى عبارتەلر يۇق درجەدە، گرچە كۆپگىنە عبارتەلر نىنگ شىكللىنىشى فعالىت نىنگ معلوم بىر ساحەسى بىلن باغلىنەدە، لېكىن اولر عموم استعمال قىلمىگە اۋتېب كېتەدى. مثلاً: پىچاق سويىكە بېتىدى، الفنى كىلتك دىپالمسلىك، خمىردن قىل سوغورگندەى، كىلاۋەسى نىنگ اوچىنى يۇقاتماق، ارپەسىنى خام اۋرماق، اىپىدن اىگنەسىگچە، تېگىرمانىگە سوو قۇيماق كىبى عبارتەلر شوندى خىصوصىتگە اېگە. (شاھ عبدالرحمانوف و باشقەلر، ۱۹۸۰، ۱۴۵-بېت)

الف) اىشلتىش دائىرەسى چېگرەلنمەگن عبارتەلر

اىشلتىش دائىرەسى چېگرەلنمەگن عبارتەلر - ملت وكىللىرى نىنگ برچەسى اوچون عمومى دىر، اولر برچە نىنگ نطقىدە بىر خىل درجەدە قۇللنەدى، برچەگە توشونرلى بۆلەدى: اىكى گپ نىنگ بىرىدە، كۈنگلىگە قىل سىغمەيدى، تېر تۇكماق، غضبى كېلماق كىيلر شولر جملەسىدن دىر. (جمالخانوف، ۲۰۰۵، ۲۲۵-بېت)

دېمك، ايشلتيش دايره سى چېگره لنمه گن عباره عموم خلق آره سیده قۇللنه ديگن و برچه گه توشينرلى بۇلگن عباره دير.

(ب) ايشلتيش دايره سى چېگره لنگن عباره لر

ايشلتيش دايره سى چېگره لنگن فرازيمه لر - اساساً، معين لهجه يا شپوه بيرليگى بۇليب، عموم تيل و ادبي تيل دايره لریده قۇللنمه يدی. مثلاً: قیپچاق لهجه سى شپوه لریده قۇلینی مایلب کېلماق (معناسی: خواهلمه ی، لاقید ایشله ماق)، ارپه نی اچیمس (معناسی: لاقید، بی پروا)، جیده نینگ آستیدن اۇتماق (معناسی: اېسینی یۇقاتماق)، میه سی اینیماق، قولاغی آستیده قالماق (معناسی: «اۇلماق»، وفات اېتماق) فرازیمه لری اوچره یدی. (جمالخانوف، ۲۰۰۵، ۲۲۵-بېت)

بعضاً، عموم تیل عباره لری نینگ او یاکه بو شپوه ده گی ورینتی هم اوچره یدی. قۇنینگه قۇل سالیب كۇرماق (عموم تیل عباره سی) - ایچینگه قۇل سالیب كۇرماق (شپوه ورینتی) کېی. (اۇشه اثر، ۲۲۵-بېت)

قوییده بیز بیر قنچه شپوه گه خاص عباره لر بیلن تیشیب چیقہ میز:

- بی خلته فیر قیلماق - اویلمسدن یا تیارگرلیکسيز گپیرماق یا که بیرار ایشنی بجرماق.
- شاه بیلن شوله ییمه یدی - جوده مغرور و اۇزیدن راضی.
- غله نینگ سر یغیدن چیققن - جوده یاش، تجربه سیز، خام کیشی.

- قانى سويوق - احساساتى، هيجانلى، تېز اچيق.
- بورىدن اوشله سنگ اۋله دى - جوده ضعيف، اۋليم-صلات.
- حسن غم كىش - هر كىم نىنگ غمىگه قوشىلىب يىغله گن كىشىگه نسبتاً قوللنه دى.
- دار تگىدن قاچگن - آغىر، قىنغىر، رند و يره مس.
- لته بۋى قىلماق - بىراونىنگ بورونغى عىبى يا خطاسىنى بات-بات يوزىگه ايتماق.
- مامرم باز آدم - حيله گر، الداچى.
- مېن اىتمەى، سىز اېشىتمەنگ - واقعه جوده آغىر.

يوقارىده گى عباره لر كۆپىنچە افغانستان نىنگ شمالي ولايتلىده ايشله تىله دى. ادبى تىلگه آلىب كىرىش بىلن يىنگى توشونچەنى افاده لش كى كته اۋرىن اېگىللىشى ممكن.

۳.۳.۴- يىنگىلىك و تارىخىلىك بىلگىلىرىگه كۆره عباره لر

تارىخىلىك جهتدن اۋزبېك تىلى فرازيولوژىسى - خودى لېكسىكولوژىده بۋلگنى كى فرازيولوژىده هم ايرىم بىرلىكلرنىنگ اېسكىرىشى و يىنگى عباره لرنىنگ پيدا بۋلىش حادثه سى بار. لېكن اېسكى و يىنگى قىلم عباره لرنىنگ اساسى قسىمى حاضرگى دور قىلمگه عايدىر. (شاه عبدالرحمانوف و باشقه لر، ۱۹۸۰، ۱۴۵-بېت)

فرازیولوژیده عبارهلرنینگ بیر قنچه‌سی اہسکی‌ریشی و بیر قنچه‌سی ارخئیک حالده کبلیشی و ینگی عبارهلرنینگ پیدا بؤلش حادثه‌سی بار. اہسکی‌رگن و نولوگیزم عبارهلر فرازیمه‌لر لغت بایلیگی (دایره‌سی) نینگ کم مقدارینی تشکیل اہتسه، اساسی مقدارنی - ارخئیک عبارهلر تشکیل اہتہ‌دی.

۴.۳.۳-۱. تاریخی (استوریزم) عبارهلر

تاریخی (استوریزم) عبارهلرنی قدیمگی و اہسکی تورکی تیل و اہسکی اؤزبیک تیلده موجود عبارهلردیر. اولر عصرلر اؤتیشی بیلن حاضرگی اؤزبیک تیلده ایشلتیلمه‌ی قالگن عبارهلرنی اؤز ایچیگه آله‌دی. دہمک، استوریزملر تیلده موجود بؤلش، زمان اؤتیشی بیلن مذکور عبارهلر ایشله‌تیلمه‌ی قالب، استہ-سپکین قؤلنیشدن قالگن عبارهلردیر. مثلاً: یوسف خاص حاجب‌نینگ «قوتدغو بیلگ» اثریده کبلگن ایریم عبارهلر بو گونگی تیلده موجود اہمس.

یشیق یندی بولغای ینا اورنیک،

بالیق قودروقیندین قوزی بورنیک.

ینگى عرب-اؤزبیک الفباسی بیلن:

ایشیق یندی بولغهی ینہ اورنیک،

بلیق قودروقیندین قوزی بورنیک.

معناسى:

قوياش قىتدى، ينه اۋز اۋرنىگه كېلەدى،

بلىق قويروغىدن كۈزى بورنىگه كۈچەدى.

(خاص حاجب، ۱۹۷۱، ۷۲ - ۷۳-بېتلر)

مذكور بىتدە «بلىق قودروقتىدىن قۈزى بورنىگە» (بلىق قويروغىدن كۈزى بورنىگە كېلدى) عبارەسى ايشلەتلىگن بۇلىب، كوننىنگ قىتىشى ياكە كون قرانغى بۇلىشى كىبى معنانى افادەلسە، حاضرگى اۋزبېك تىلىدە اوشبو عبارە موجود بۇلمەى، تاريخى (استورىزم) عبارەدىر.

نوایى اثرلرىدە قۇللنىلگن بىر قنچە عبارەلر ارخىئىزم عبارەلر بۇلسە، اونىنگ اثرلرىدە بىر قنچە تاريخى (استورىزم) عبارەلر هم موجوددىر، حاضرگى اۋزبېك تىلىدە مذكور عبارەلرنىنگ نه اۋزى و نه اۋشە توشونچە افادەلنەدى. مثلاً: نوایى نىنگ «نوادرالشباب» دېوانىدە قويدەگىچە بىت موجود:

بى گناه توكسنگ نوایى قانىنى يۇقتور غمى،

كىم سېنى كۈرگن دىمى قانىم سنگە قىلمىش حلال.

(نوایى، ۱۳۹۶، ۴۲۹-بېت)

مذکور بیتده قانینی حلال قیلماق عباره سی قؤلنلیب، اولدیرماق معناسیده ایشله تیلگن. اوشبو عباره و اونینگ سینونیمی حاضرگی اؤزبیک تیلده موجود اېمس.

۴.۳.۲- ارخئیزم عباره لر

حاضرگی تیلده لغوي (لېکسیک) یا که فرازیولوژیک سینونیمی بار بؤلگن اېسکیرگن عباره لر دیر. مثلاً: تنگری رحمتیگه بارماق (ارخئیزم عباره) - دنیادن اؤتماق، وقات اېتماق، کوز یومماق، اؤلماق (یوقاریده گی ارخئیزم عباره نینگ حاضرگی تیلده قؤلنه یاتگن سینونیم لری) کبی ارخئیزم عباره حسابلنه دی. (جمالخانوف، ۲۰۰۵، ۲۲۶-بیت)

ارخئیزم عباره لر تۇغریسیده کؤپینچه منبعلرده حاضرگی تیلده لغوي یا که عباروي (فرازیولوژیک) سینونیمی بار بؤلگن اېسکیرگن عباره لرنی ارخئیزم عباره لر دېب تلقین قیلینسه-ده، اېسکی تورکي تیل و اېسکی اؤزبیک تیلده موجود بؤلگن عباره لرنینگ خصوصیتینی اؤرگنیشده ایریم عباره لرده عیناً سؤزلر قتنشیشی یا که عین گرامري قوریلمه لر بؤلمسلیگی، لېکن عیناً توشونچه نی افاده لاوچی عباره لر موجودلیگی کؤزگه تشلنه دی. بیز قوییده تورکي تیلده یازیلگن یوسف خاص حاجب نینگ «قوتدغو بیلگ»، احمد یوگناکي نینگ «عته الحقایق» اثرلری و اېسکی اؤزبیک تیلده یازیلگن نوایی نینگ ایریم اثرلریدن نمونه کبلیتیریش بیلن موضوعنی اثباتلشگه حرکت قیله میز.

یوسف خاص حاجب نینگ «قوتدغو بیلگ» اثریده قویده گیچه
عبارهلرنی اوچره تیش ممکن:

بودون تیلی یولق سینی سوزلاگای،

کشی قیلقی کیرتوچ ایتنگنی بیگای.

ینگى عرب-اۋزبېك الفباسی بیلن:

بودون تیلی یولق سینی سوزلگه ی،

کیشی قیلقی کیرتوچ ایتنگنی بیگه ی.

معناسی:

خلق نینگ تیلی یامان، (دایم) سینی سوزلگنی-سوزلگن،

کیشیلر فعلی حسدلی، او سېننگ ایتنگنی یدى.

(خاص حاجب، ۱۹۷۱، ۸۶-۸۷-بېتلر)

اوشبو بیتده ایتنگنی بیگه ی (ایتنگنی یدى) عباره سی قوللنلگن
بۇلیب، لغوی معنا جهتدن قیین حالتگه توشیریش، قرشلیککه دوچ کپلتیریش
و هلاک قیلش کبی معنالرنی افاده له یدى. مذکور عباره افغانستان اۋزبېکلری
سوزلشوو تیلیده گوشتینگنی یېمن (گوشتینگنی یدى) (سېنى تنبیه قیله دى،

تحقیق نتیجه‌لری / ۱۲۷

قیینه‌یدی، عذاب بهره‌دی)، گوشتی سوو بؤلماق (قتیق عذابلنماق، قینلماق) کبی فعال ایشله‌تيله‌دیگن عباره‌سی موجود.

تگوردی منگا الگی الیک یاشیم،

قوغو قیلدی قوزغون توسی تک باشیم.

ینگى عرب-اؤزبېک الفباسى بیلن:

تېگوردی مېنگه اېلگی اېللیک یاشیم،

قوغو قیلدی قوزغون توسی-تېگ باشیم.

معناسی:

اېللیک یاشیم مېنگه قول تېگیزدی،

قاره (قوزغون) توسیدېک باشیمنی آق قیلدی.

(خاص حاجب، ۱۹۷۱، ۱۱۴-۱۱۵-بېتلر)

اوشبو بیتده‌گی «قوغو قیلدی باشیم / باشیم قوغو قیلدی» (باشینی آق قیلدی) عباره‌سی کېکسه‌ییش، قریلیک معنا بیلدیره‌دی. مذکور عباره افغانستان اؤزبېک سؤزلشوو تیلیده باشی آقرماق، باشیگه آق توشماق، ساچی آقرماق کبی عباره‌لر موجود بولیب، لغوی معنا جهتدن کېکسه‌یماق، قریماق معنایی

افاده له يدى. دېمك، «قوتدغو بىلىگ» ده عبارە نىنگ اۋزى اېسكىرگن بۇلسە - ده، اونىنگ مفھوم-توشونچەسى حلى هم اۋزبېك تىلىدە موجود.

احمد يوغانكى نىنگ «عتبە الحقايق» ياكە «هبة الحقايق» اثرىدە هم كۆپكىنە عبارەلر قوللىنىلگن. اولردن بىر قنچەسى استورىزمگە ايلنگن بۇلسە، ايرىم فرازىمە ارخىئىك عبارەلردىر. عبارەلرگە قتشىگن سۆزلرى اېسكىرگن بۇلسە-ده، اۋشە توشونچەنى افاده له يدى. مثلاً:

او كوشراك كىشى نىنگ **ايچى غدر** ايرور،

كونى دوستونگ ايرسا تاشى بىل مونى.

(يوغانكى، ۱۳۹۴، ۴۱-بېت)

معناسى: كۆپراق كىشى نىنگ ايچى قرانغى بۇلەدى، چىن دۇستىنگ بۇلسە، اونىنگ دۇستلىگىنى يوزە كى دېب بىل.

مذكور بىتدە گى **ايچى غدر (ايچى قرانغى)** فرازيولوژىك عبارە قوللىنىلگن. حاضرگى اۋزبېك تىلىدە (اۋزبېكستاندە) **ايچى قارە** عبارەسى موجود همده افغانستان اۋزبېكلرى آره سىدە **ايچى بوزوق** و **ايچى قرە كى** عبارەلر موجود دىر. لغوي معنا جهتدن يمان نىتلى، باشقەلرگە يخشىلىكنى روا كۆرمەيدىگننى افاده اېتەدى. دېمك، «عتبە الحقايق» ده موجود بۇلگن، «ايچى غدر» فرازيولوژىك عبارەسى اۋرنىدە «ايچى بوزوق» و «ايچى قرە»

کبی عبارهلر حاضرگی اؤزبک تیلیده موجود. مذکور عبارده قتنشگن سؤزلر اؤزگرگن بؤلمسه-ده، اونینگ توشونچه‌سی حلی هم اؤز افاده‌سینی تاپگن.

نوی ائرلریده قؤلنیلگن کؤپگینه عبارهلر تاریخی عبارهلر بؤلمسه-ده، ایریمی ارخیزم عبارهلردیر. اوشبو عبارهلر حاضرگی اؤزبک تیلی عبارهلری قطاریدن مستحکم اؤرین آلگن. مثلاً:

یا اولوس ایچره یوز سویین ساچیب،

یا آلیان باشینی بیر یان قاجیب.

(نوی، ۱۴۰۲، ۸۸-بیت)

نوی نینگ مذکور بیتده کبلیریلگن «یوز سویین ساچیب» عبارسی موجود بؤلیب، آروینی یوقاتماق معناده ایشله‌تیلگن. اؤزبکستان اؤزبک تیلیده آروینی تۆکماق، آرویی توشدی کبی عبارهلر موجود و افغانستان اؤزبکلری آره‌سیده آرویی تۆکیلماق، آروینی بیر پول قیلماق، آروینی بېرگه اورماق کبی سینونیم‌لری هم موجود بؤلیب، عین معنای افاده‌گن. دېمک، نوی نینگ «حیرت‌الابرار»‌یده کبلیگن «یوز سویین ساچیب» (آروینی یوقاتیب) عبارسی حاضرگی اؤزبک تیلیده بؤلمسه-ده، اونینگ توشونچه‌سی حاضرگی عبارهلر بیلن افاده‌لنه‌دی.

۴.۳.۳- نېولوگیزم عبارەلر

ینگیلیک بۇیاغینی یۇقاتمەگن عبارەلر یاکە تورلی زمانوی و ینگى حادثەلرگە علاقەلى بۇلگن عبارەلردیر. فرازیولوژیک نېولوگیزم جودە آز. حاضرگی اۋزبېك تیلیدە بوندەى نېولوگیزم روحیگە کیرماق؛ ادبەسە، ب دېماق عبارەلرینی کۆرستیش ممکن. (تورسونوف و باشقەلر، ۱۹۹۲، ۱۵۴-بېت)

نېولوگیزم عبارەلر ینگى حادثە، واقعە و تورلی عامللر طفیلی ینگیلیکلر پیدا بۇلیشى بیلن صادر بۇلەدیگن عبارەلردیر. اۋزبېك تیلیدە اساساً کلکەلش آرقەلى ینگى عبارەلر پیدا بۇلە بارگن، اۋزیچە یشش اېسە حاضرگی اۋزبېك تیلیدە نسبتاً آز اوچرەیدى. مثلاً: ساووق اوروش، ایسسیق اوروش، امریکا آچماق، باشى بېرك کوچەگە کیریب قالماق، رول اۋینەماق، سیچقان- موشوک اۋینەماق، برماق آره سیدن قرەماق کبى.

نېولوگیزم عبارەلر ینگى واقعە-حادثەلرگە علاقەلى بۇلیشى طفیلی کۆپینچە باشقە تیللردن کلکەلش آرقەلى اۋزبېك تیلیگە اۋزلشگن فرازیمەلردیر. مثلاً: «سوودن قوروق چیقماق» عبارەسى روس تیلیدەگى « ВЫЙТИ ИЗ ВОДЫ СУХИ » عبارەسى، «روحیگە کیرماق» عبارەسى روس تیلیدەگى «ВОЙТИ В ПОЛОЖЕНИЕ» فرازیمەنینگ کلکەسى دیر.

بېشىنچى بۆلۈم

مناقشە و نتيجه

مناقشە

اۋزبېك تىلى فرازيولوژىسى - خلق نىنگ ملي تفكرى، تاريخى تجربه سى و فرهنگى مېراثىنى اۋزىده عكس اېتتىرووچى نادر تىل حادثەسى دىر. فرازيولوژىك بىرلىكلر (عبارەلر) تىل نىنگ بدىعى و افادەلى امكانىتلىرىنى كېنگەيتىرەدى، نطقنى يەنە دە باى و تاثيرچن قىلەدى. بوگونكى كوندە اۋزبېك تىل شناسلىگىدە فرازيولوژى نىنگ تورلى جەھتلرى اۋرگىنلىگن بۆلسە دە، حلى هم اعتبار قرەتېلىشى لازم بۆلگن سان-سناقسىز مسألەلر موجود.

فرازيولوژى اۋزبېك تىل شناسلىگىدە علىحدە علم صفتىدە شاكللنگن ياش تىل شناسلىك علمى دىركە، چمەسى ۸ اۋنلىككە (دەهگە) يقين زماندە باشقە علملر قطارىدە اۋز اۋرنىگە اېگە بۆلدى. فرازيولوژى توركى تىللر، جملەدن،

آذرېچە، تورکچە، تورکمنچە و باشقە تورکى تىللردە ھم تەدقیقات آلیب بارىلدى. تورکى تىللر فرازيولوژىسى نىنگ اۋرگنلىشىدە اۋزبېك فرازيولوژىسى نىنگ اولکن اولوشى بۇلگن، جملەدن، شوکت رحمت‌اللهف نىنگ عبارەلر حقیقەدەگى تەدقیقاتلرى اېسە بوتون تورکى فرازيولوژى نىنگ شکللىشىدە علیحدە اھمیت گە اېگە دیر.

اۋزبېك فرازيولوژىسى ۸ اۋنلىککە (دەھ گە) یقین تاریخگە اېگە بۇلسە- دە، افغانستاندە برچە تیل عایلەلری، جملەدن، اۋزبېك تیلیگە عاید عبارەلر حقیقەدەگى تەدقیقاتلردە، بو علم نىنگ نظری ساحەسیدە فقط محمد حلیم یارقین نىنگ عبارەلر سۆزلیگیدە ھمدە ایشانچ تۆرە نىنگ مورفولوژى اثریدە قىسقىچە معلوماتلر کېلتیریلگن، خلاص.

عبارە (فرازیمە، فرازيولوژیک عبارە) معنا یخلىتیلیگىگە اېگە بۇلگن و نطقى جریانگە قدر ایگى و اوندن آرتیق سۆزلرنىنگ برقرار مناسبتیدن تشکیل تاپگن، نطققە تیار حالده آلیب کیریلووچى کوچمە معنادەگى برقرار بیریکمەلر بۇلیب، باشقە تورغون بیریکمەلر، شونىنگدېک، اېرکین بیریکمەلردن فرقلی بۇلگن تیل حادثەسى دیر.

عبارەلرنىنگ اساسى قىسمى بیر معنالى (مونو سیمی) بۇلسە، آز مقدارده بۇلسە-دە، کۆپ معنالى (پولى سیمی) عبارەلردن تشکیل تاپگن. اولر شکل مناسبتىگە کۆرە امونیم، پرونىم و ورینتلىشىدە بۇلسە، معنا مناسبتىگە کۆرە سینونیم و انتونیم قطارده کېلىشى ممکن. اۋزبېك تیلیدەگى عبارەلر بايلىگىگە قرەگندە، اساسى قىسمى اۋز قىلم عبارەلر تشکیل قىلسە، عرب، فارس و روس تیلیدن

اۋزلىشكن قىلم عبارەلەر ھەم كۆزگە تىشلەندى. اۋزلىشكن قىلم عبارەلەردىن ھەم كۆپىنچەسى فارس تىلىدىن اۋزلىشكن عبارەلەر تىشكىل قىلىپ، عرب تىلىدىن اۋزلىشكن قىلم عبارەلەر زامان اۋتېشى بىلەن اېسكىرە بارىپ، يىنگى اۋزلىشمە عبارەلەر روس تىلىدىن كلكەلش ارقەلى اۋتماقەدە.

دېمەك، ھازىرقى اۋزبېك تىلىدەگى عبارەلەرنىڭ اساسى قىسمى اۋز قىلم عبارەلەر تىشكىل قىلىپ، عرب تىلىدىن اۋزلىشكن عبارەلەر يا تارىخى (استورىزم) ياكە ارخىزىم عبارەلەر سىرەسىگە كىرە باشلەگەن. نېولوگىزىملىر اېسە اساساً روس تىلىدىن ترجمە قىلىنكەن عبارەلەر ھېسابلىنەدۇ.

افغانىستان اۋزبېك تىلىدەگى عبارەلەرنى تەدقىقى اوچون يىگانە اثر مۇھىم ھالەتتە يارقىن «اۋزبېك فرازىولوژىك سۆزلىگى» (افغانىستان اۋزبېك تىلىدەگى) (۲۰۱۳) عبارەلەر سۆزلىگىدە افغانىستان اۋزبېكلىرى تىلىدەگى ۲۹۱۸ تە عبارە و اولرىنىڭ معنالىرى سادە ھەملەر بىلەن توشىتىرىلگەن. ذىكرالە ايشانچ اۋز مورفولوژى اثرىدە قىسقىقە شىكلدە فقط عبارە، اونىڭ معنالىرى تورلىرى و فرازىولوژى ھقىقەدە معلومات كېلتىرگەن. بوندن تشقىرى، مۇھىم ھالەتتە يارقىن نىڭ عبارەلەر سۆزلىگى اساسىدە ذىبىھاللە چۆلپان نىڭ «شمالى افغانىستان اۋزبېك تىلىدە لېكسىك-فرازىولوگىك و گراممەتىك سىنۇنىمىيە» ناملى ماسترلىك ىلمى ايشى يرە تىلگەن. اثر ۳ بابدىن عبارت بۆلىپ، فقط اىككىنچى بابى گىنە فرازىولوژىك سىنۇنىم عبارەلەر ھقىقەدە معلومات اوچرەيدۇ. دېمەك، افغانىستاندە ھىلىگىچە بىزگە معلوم بۆلگەن اثرلرنىڭ ھىچ بىرىدە ھەم فرازىمە و فرازىولوژى ىلمى تۇغرىسىدە مستقل تەدقىق اېتىلگەن اثر بۆلمەگەن. دېمەك، ھلى ھەم فرازىولوژى ىلمى مستقل

علم صفتىده شكللنگن اېمس. منە شو بۇشلىكنى تۇلدېرىش اوچون مذکور تديقات يره تىلدى.

بىز بجرگن تديقاتده، اۋزبېك تىلى عبارەلرى و اولر نىنگ اۋرگن وچى مستقل علم حقىده تۇخته لىب، اۋزبېك فرازيولوژىسى نىنگ شكللىشى و ترقىياتى، شونىنگدېك، فرازيولوژىك عبارە و فرازيولوژى نىمەلىگى، عبارەلر نىنگ معنائى خصوصىتلرى، عبارەلر بايلىگى حقىده تديقات آلىب بارىلەدى.

اۋزبېك فرازيولوژىسى نىنگ شكللىشى و ترقىياتىده، توركى تىللرده فرازيولوژى قندهى اۋرگنلىشى و ترقىياتىنى خصوصاً اۋزبېكستانده بو علم نىنگ شكللىشى و ترقىياتى يارىتلىب، افغانستانده پشتو، فارسى-درى تىللرى اينىقسە اۋزبېك تىلىده بو حقىده قندهى ايزلنىشلر عملگە آشگنى حقىده معلومات بېرەدى.

فرازيولوژىك عبارە و فرازيولوژى نىمەلىگىده، فرازىمە نىنگ اصالت و ماهىتى آچىقلىب، عبارە نىمەلىگى، عبارە بىلن باشقە تورغون بىرىكمەلر و اېركىن بىرىكمەلر (بېرمىە و نحوي بىرىكمەلر) آره سىده گى فرقلرى مثال بىلن كۆرستىلەدى. عبارەلر نىنگ معنائى خصوصىتلرىده، بىر معنائى و كۆپ معنائى عبارەلر، عبارەلر نىنگ معنائى تورلرى يعنى فرازيولوژىك بوتونلىك و چتىشمە؛ فرازيولوژىك امونىم، پرونىم و عبارەلرده ورىتلىنىش، شونىنگدېك، فرازيولوژىك سىنونىم و انتونىملر حقىده معلومات بېرىلەدى.

عبارەلر بايلىگىده، اۋزبېك تىلىده گى اۋز و اۋزلىشگن قتلملر؛ عبارەلر ايشلىتىش و اولر نىنگ خصوصىتلرى؛ اۋز قتللمده، توركى عبارەلر و صاف

اؤزبېكچه عبارلر تدقيق اېتىلگن بۇلسە، اؤزلىشگن قىلمدە، فارسى-درىدن اؤزلىشگن عبارلر و اؤزبېكستاندە آلىب بارىلگن تدقیقاتلردە اوچرمەيدىگن عربچە اؤزلىشگن عبارلر، شونىنگدېك، روس تىلىدن كلكەلش آرقەلى اؤزلىشگن عبارلر تدقيق اېتىلگن. دېمك، بىز تدقیقات آلىب بارگن موضوعلرنىڭ برچەسى، نظرى و عملى اهمىتىگە اېگە بۇلىپ، فرازىولوژىنى مستقل علم صفتىدە اؤرگنەدى.

اوشبو تدقیقاتنى عملگە آشیرهياتگندە، بىزگە شو نرسە معلوم بۇلدىكە، اؤزبېك تىلىدەگى اؤز و اؤزلىشگن قىلملر حقىدە مستقل تدقيق اېتىلگندە، اؤز و اؤزلىشگن قىلم عبارلر و اولرنىڭ قىلم دايرهسىگە اؤزگرىشلر كېلىشى مۇمكىن. عىن حالدە، عبارلرنىڭ اىشلتىش دايرهسى يعنى استورىزم، ارخىزم و نېولوگىزم عبارلر حقىدە هم مستقل تدقيق اېتىلگندە، قندەى و قنچە توشونچەنى افادەلەگن استورىزم و ارخىزم عبارلر موجوددېر. شونىنگدېك، ىنگى توشونچەلرنى افادەلش اوچون تاپىلگن عبارلر اؤرتەگە چىقىشى مۇمكىن.

عبارلرنى تدقيق قىلىشە بىر قطار قىنجىلىكلر موجود. اولردن بىرى، عبارلرنىڭ كېلىپ چىقىشى، تارىخى رواجلىشى و حاضرگى زمان نطقىدەگى اؤرنى حقىدە تۇلىق تدقیقاتلرنىڭ آزلىگى دېر. شونىنگدېك، اؤزبېك فرازىولوژىسى تورلى منبەلردن آزوقلنگن بۇلسە-دە، قىسى عبارلر ملي تىلگە خاص، قىسىلرى اېسە باشقە تىللردن اؤزلىشتىرىلگنلىگى حقىدە بعضى چلكشلىكلر يۇق دېب هم بۇلمەيدى. بولردن تشقرى، عبارلرنىڭ معنا اؤزگرىشلىرى و اولرنىڭ متنگە قەرب قوللىنىشى هم بېترلىچە اؤرگنلىمەگن. مثلاً: بعضى عبارلر

وقت اۋتېشى بىلن معناسىنى اۋزگرگن بۆلسە-دە، بو جريان نىنگ عامللىرى و نتيجهلىرى حلى چوقور اۋرگنلىمە گنلىگىنى هم تآكيدلشىمىز لازم.

نتيجه

اۋزبېكچە عبارەلر (فرازىمەلر) ملي تىللىمىزنىنگ باى افادە واسطەلر بىلن بىرى بۆلىب، خلق اۋىلاوى و فرهنگى مېراثى نىنگ اجرەلمس و اونوملى قسىمى دىر. فرازيولوژى مستقل تىل شناسلىك ساحەسى صفتىدە ۲۰-عصر دن باشلەپ مستقل علم صفتىدە اۋرتەگە چىقە باشلەدى. اۋزبېك فرازيولوژىسى اېسە ۲۰-عصر نىنگ اىگىنچى يرمىدن، شوكت رحمت اللەھى نىنگ تىدقىقاتلىرى بىلن شىكللنە باشلەپ، چمەسى ۸۰ يىلگە يىقىن مدت اىچىدە اۋز ترقىيات يۆلىنى باسىب اۋتېب، كۆپگىنە يوتوقلرگە اېرىشدى.

عبارەلر (فرازىمەلر) داىمى تىركىبى قسىملرنىنگ بى واسطە بىغىندىسىگە تېنگ كېلمەيدىگن، كۆپىنچە كۆچمە معنالى سۆز بىرىكمەلىرى بۆلىب، فرازيولوژى علمى عىنا مەنە شو تورغون بىرىكمەلرنى اۋرگنووچى علم دىر.

فرازيولوژىك عبارەلر اېركىن سۆز بىرىكمەلر بىلن فرقلى روشدە، تىار حالدە قۇللىنەلىدۇ و مستحکم معنایگە اېگە بۆلەدى. اولر باشقە تورغون بىرىكمەلر، جملەدن، مقاللر، متلر، افوريزملردن فرقلەندۇ. مثلاً: مقاللر پند-نصیحت كركىتىگە اېگە بۆلىب، يىكونى خلاصە بىلدىرسە، متلر تۇغرىدن-تۇغرى اۋگىت بېرەدى و افوريزملر اېسە معین شىخس تمانىدن نظمى يا نثرى پند-نصیحتلى گېلردىر. عبارەلر اېسە كۆپراق مجازى و كۆچمە معنایگە قۇللىنىلىشى خىبرى (پرىدىكتىفلىك) خصوصىتى يۇقلىگى بىلن اجرەلىب تورەدى.

دېمك، عبارە تېل نېنگ عليحدە بېرليگى بۇلىب، توزيلىشىگە كۆرە اېركين باغلامە ياكە گېگە (جملەگە) تېنگ، تۇلىق ياكە قسماً معناگە كۆرە قېتە ايشلنگن و صيقللنگن، تورغون سۆز بېرىكمەلرېنى اوز ايچىگە آلهدى، باشقە تورغون بېرىكمەلرى (مقال، متل، حكمتلى سۆزلر) دن سېزىلرلى فرقە اېگە و عبارەنى اؤرگنوجى بېلىم فرازيولوژى دېب ناملنەدى.

عبارەلرېنىگ معنایى خصوصيتلرېگە قرەگندە، كۆپىنچە فرازيمەلر بېر معنالى (مونو سيمى) بۇلسە، آزىنى كۆپ معنالى (پولى سيمى) فرازيمەلر تشكيل قىلەدى. عبارەلرېنىگ شكل مناسبتىگە كۆرە امونيم، پرونيم؛ عبارەلردە ورينتلنېش حادثەسى كوزە تېلسە، معنا مناسبتىگە كۆرە فرازيولوژىك سىنونيم و انتونيملرگە بۇلىنەدى.

اؤزبېك فرازيولوژىك عبارەلر بايلىگىدە، اؤزبېك تېلىدەگى عبارەلر اؤز و اؤزلىشمە عبارەلرگە بۇلىنىب، اؤز قتلەم عبارەلر ملي تېلىمىزگە خاص، خلقىمىز تفكرىگە ماس عبارەلر كېرەدى. اؤز قتلەم هم توركى عبارەلر و صاف اؤزبېكچە فرازيمەلرگە بۇلىنەدى. عموم توركى فرازيمەلر توركى تېللر دايرەسىدە كېنگ ترقلنگن بۇلىب، اولرېنىگ ايلدىزى قديمگى توركى دورگە بارىب تقەلەدى و تورلى توركى خلقلر تمانىدن قۇللىنەلەدى. صاف اؤزبېكچە فرازيمەلر اېسە بې واسطە اؤزبېك خلقى نېنگ تارىخى، فرهنگى و يىشش يۇسىنى بىلن باغلىق بۇلىب، اؤزبېك تېلىدە اوچرەيدى ياكە باشقە توركى تېللردە مقابلى (ekvivalenti) موجود بۇلمەگن اؤزىگە خاص معناگە اېگە بۇلەدى.

اۋزلمه قىلمده، فارسي-دري، عرب و روس تىللىرىدىن اۋزلىشكن عبارەلەر كىرەدى. اۋزبېك تىلىگە اۋزلىشكن فرازىمەلەرنىنگ سانىگە قرەگندە، فارسي-دريدىن اۋزلىشكن فرازىمەلەر كۆپ ساننى تشكيل قىلسە، عرب تىلىدىن اۋزلىشكن فرازىمەلەر كۆپىنچە ارخىزىم خصوصىتىگە اېگە بۇلگن عبارەلەردىر و نېولوگىزم عبارەلەر اېسە اساساً روس تىلىدىن كلەكەلش آرقەلى اۋزلىشكن فرازىمەلەردىر.

خلاصە قىلىپ ايتىگندە، اۋزبېك فرازيولوژىسى اۋزىنىنگ قىسقە عمرىدە كۆتە يوتوقلارنى قۇلگە كىرىتىپ، فونېتىكس، لېكسىكولوژى، سېماسىولوژى، گراممىكى مستقىل ساحە اېكنىلىگىنى تامينلەدى. شونىنگ اوچون، عبارەنى ھەم تىل بىرلىكلىرىنىنگ علىحدە و مستقىل بىرلىك صفتىدە قرەشىمىز مقصدگە موافق بۇلىپ، اۋزى تىل اۋرگنلىشە فونېم، مورفېم، لېكسىمە (سۆز) كىلى اونوم بېرىشىمىز معقول. شونىنگدېك، بو تىل بىرلىگىنى افغانستاندە ھەم مستقىل علم صفتىدە قرەب، اۋزبېك تىلىنى اۋرگنلىش اوچون تىل شناسلىك مضمونلرى قطارىدىن اۋزىن بېرىش بىلەن بىرگە اۋزبېك تىلى و ادبىياتى بۇلىملرى نصابى و كرىكولىمىدە علىحدە مضمون صفتىدە درسلىك ساعتلەر اجرە تىلىشى كېرەك.

تدقیقات نىنگ چېكلاۋى (محدودىتى)

اۋزبېك تىلى فرازيولوژى ساحەسىدەگى تحقيق قىيىنچىلىگى و چېكلاۋلرى قويدەگىلەردن عبارت:

۱) عبارەلەرنىنگ اجتماعى ترماقلىدەگى اۋزگىرلىرى: تىكلالوژى و عامە مدنيت تائىرىدە ىنگى عبارەلەر (فرازيولوژىك نېولوگىزملەر) شكللىنىشى ياكە موجود عبارەلەرنىنگ معنا اۋزگىرىشى علمى تدقیقات طلب قىلەدى؛

۲) عباره لرنینگ یاش اولاد نطقیده قۇلنیشی: یاشلر عباره لردن قنچه لیک فایده لنده دی، قیسی عباره لر اېسکیرگن، قیسیرلی اېسه حللی هم فعال ایشله تیلماقده لیگینی انیقلاش و بو حقه ده تدقیقات آلیب باریش کېره کلیگینی توشونیش؛

۳) عباره لرنینگ ترجمه قینچیلیکلری: اوزبېک تیلی عباره لرنی باشقه تیللرگه ترجمه قیلش و باشقه تیللردن اوزبېک تیلیگه ترجمه قیلشده گی قینچیلیکلرنینگ یېچیمینی ایزلاش همده بو حقه ده ثمره لی اصوللر ایشلب چیقیلیشی لازم؛

۴) اوزبېک تیلی نینگ تورلی لهجه و شېوه لریده گی عباره لرنی اؤرگنیش (منطقه لر ارا): اوزبېک تیلی نینگ تورلی لهجه و شېوه لریده اوچرهدیگن عباره لر تحلیل قیلنیش، اولرنینگ ادبی تیلگه تأثیری انیقنیشی کېره ک.

بولردن تشقیری، اوزبېکستانده اوزبېک فرازیولوژیسی نینگ شکلنیشی و ترقیاتی ۷۰ ییلدن آرتیق مدت بۇلسه ده، بو علم افغانستان اوزبېکلری آره سیده بېترلیچه اؤرگنیلمه گنلیگی نینگ قوبیده گی سببلری بۇلیشی ممکن:

۱- افغانستانده اوزبېک تیلیده نشر بۇلگن منبعلرنینگ یۇقلیگی: فرازیولوژی علمی حقیده اوزبېک تیلیده چاپ بۇلگن منبعلر جوده آز، بو حقه ده فقط بیر اثر عرب الفباسیگه چاپ بۇلگن، باشقه هیچ بیر معتبر اثر چاپ بۇلگنلیگیدن درک یوق. چاپ بۇلگن اثر هم اصلیده افغانستان اوزبېکلری تیلیده گی عباره لرنی اؤز ایچیه گه آله دی، مذکور اثرنینگ کیریش قسیمده گینه عباره نیمه لیگی حقیده قیسقه بحث یوریتیلگن، اثرنینگ اساسی قسیمی

فرازيوگرافيه دير. بىراق، عباره نيمه ليگى، عباره لرنىنگ تورلرى و خصوصيتلرى، فرازيولوژى نىنگ تحولى تاريخى، عباره بيلن باشقه تورغون بىرىكمه لر تورلرى، عباره لرنىنگ معنابى خصوصيتلرني اۋرگنگن منبع موجود اېمس.

۲- افغانستانلىك اۋزبېكلر اۋزبېكستانده رسمي الفبالرى بۇلگن كىريل و لاتين اۋزبېك يازوولرني يىخسى بىلمسلىگى: اۋزبېك فرازيولوژىك عباره لرى و فرازيولوژى علمى حقيده اۋزبېكستانده كىريل و لاتين الفبالريده نشر اېتىلگن منبعلر بۇلسه ده، اما اولرنىنگ اثرلريدن برچه افغانستانلىك اۋزبېكلر فايده لنه اكمه يدى، شونىنگدېك، اۋزبېكستانده نشر اېتىلگن اثرلرنىنگ مېتودى، اتمه لرى و ايريم افاده شكلى افغانستان اۋزبېكلرىگه توشىنرلى اېمس.

پيشنهادر

افغانستانده فرازيولوژى (اۋزبېك فرازيولوژيىسى) علمينى مستقل علم صفتيده شكللنىشىگه زمينه يره تيش اوچون قويده گى ايشلرنى بجرىش لازم:

۱- علمى اساس يره تيش:

الف) افغانستانده اۋزبېك تىلى شېوه لرده گى عباره لر (فرازيمه لر) نى تدقيق قىلىش؛

ب) اۋزبېك و فارسى-درى تىللريده گى عباره لرنى تۋپلش و تصنيفلش؛

ج) فرازيولوژى نىنگ عمومي نظري اساسلرني محلي متلرگه ماسلشتىريب اۋرگنلش.

۲- فرازیولوژیک سۆزلیکلر یره تیش:

الف) افغانستانده ایشله تیله دیگن اۆزبیک تیلیده گی عبارلر سۆزلیگینی توزیش؛

ب) فارسی-دریچه، پشتو، تورکمن و اۆزبیکچه عبارلر نی قیاسی اؤرگنیش، نېچه تیللی فرازیوگرافیه اثرلر (سۆزلیکلر) یره تیش؛

ج) عبارلر نینگ معنایی، اسلوی و گرامری خصوصیتلرینی اؤرگتوچی قؤلنمه و درسلیکلر تیارلش.

۳- تدقیقات و علمی ایشلر نی یؤلگه قوییش:

الف) افغانستانده گی اۆزبیکلر آره سیده گی فرازیولوژیک بیرلیکلر نینگ پیدا بؤلش منبعلری و اولر نینگ خلق آغزه کی ایجاد ییلن باغلیق لیگینی اؤرگنیش؛

ب) عبارلر (فرازیمه لر) نینگ ترجمه سی و ترجمه نظریه سیگه عاید تدقیقاتلر آلیب باریش؛

ج) عبارلر نینگ ملی قدریتلری و کلتور ییلن باغلیق لیگینی یاریتیب بېرووچی مقاله لر یازیش.

۴- فرازیولوژی علمی ترغیب قیلش:

الف) بیلیم یورتلر و علمی مرکز لده فرازیولوژیگه عاید مخصوص درس لر جاری اېتیش؛

ب) عبارەلرنى عامەلشتىرىش اوچون اجتماعى ترماملر، رادىو و تلوىزيون آرقەلى ترغىب قىلىش.

اۋزبېك فرازيولوژىسى و اونىنگ اۋرگنلىشى حقىدەگى تەدقىقاتى عملگە آشىرىش بىلن شونى انگلەدەيمكە، اۋزبېك فرازيولوژىسى حقىدە هر قنچە تەدقىق اېتىلسە اۋشۇنچە آز. عىن حالدە كېنىگ قىراولى، قىين و كۆپ دقت قىلىشگە اعتبار قرەتىش كېرەك. اومىد قىلەمن، مذكور تەدقىقاتىم و طىمىزىدە بو علم تۇغرىسىدەگى ىنگى تەدقىقات يۇللرىنى آچىب، مذكور علم نىنگ پايدىپوارى توزىلىشىگە ياردم بېرسىن.

شونىنگدېك، فرازيولوژى ساھەسىدە خصوصاً افغانستان اۋزبېكلرى تىلىدەگى عبارەلرنى يىغىشتىرىش و اولرنىنگ تورلى خصوصىتلرىنى اۋرگنووچى ىنگى تەدقىقاتچىلرگە قويدەگى نكتەلرنى نظرگە توتىشلىرى كېرەكلىگىنى تەكىدلەيمىن:

۱- افغانستان اۋزبېكلرى تىلىدەگى فرازىمەلرنى دستلەب يىغىشتىرىش لازم و اوندىن سۇنىگ اولرنى اۋرگنىشىگە باشلىش كېرەك؛

۲- افغانستان، اۋزبېكستان، شونىنگدېك، باشقە اۋلكەلردە ىشەياتگن اۋزبېكلر تىلىدەگى عبارەلرنى يىغىشتىرىش، اولر بىلن قىاسلىش آرقەلى اۋزبېك فرازيولوژىسىنى ىنگى بىر باسقىچگە كۆتىرىش و اۋزبېك عبارەلر سانىنى كۆپەيتىرىشىگە ھمت قىلىش لازم.

منبعلر

- آكسووی، عمر عاصم (۱۹۸۸). دیمیلر سۆزلوگو. ۷-چاپ، ۱ - ۲-جلد، استانبول: انقلاب نشریاتی.
- ایشانچ، ذکراالله. (۱۳۹۳). حاضرگی اؤزبیک تیلی (گرامر - مارفولوگیه). محمد عالم کوهکن اهتامی بیلن، کابل: نگار چاپخانه سی.
- الهام، رحیم. (۱۳۴۹). روش جدید در تحقیق دستور زبان دری. کابل: د پوهنی مطبعه.
- ایماق، دوکتور فیض الله. (۱۳۵۹). خلق دُرْدانه لری. کابل: بیهقی نشریاتی.
- اولو قوف، ناصر جان. (۲۰۱۶). تیل شناسلیک نظریه سی. تاشکنت: برکمال فیض مبدیه نشریاتی.
- اؤزبیک خلق مقاللری. (۲۰۰۵). توزووچیلر: توره میرزایف، اسقر موسی قولوف و بهادر سیریمساقوف. تاشکنت: شرق نشریات-مطبعه اکسیه دارلیک کمپنیه سی باش تحریریتی.
- بېردی علی بېف، عبدالولی و ابرمتوف اختیار. (۲۰۲۱). حاضرگی اؤزبیک ادبی تیلی (لېکسیکولوگیه، فرازیولوگیه، لیکسیکوگرافیه). درسلیک. تاشکنت: توران اقبال نشریاتی.
- بیره موف، حسین عباس اؤغلی. (۱۹۷۸). آذربایجان دلی فرازیولوگیه سینین اساسلری. باکو: معارف نشریاتی.

- پینخسوف، یکوب دَویدوویچ. (۱۹۶۹). حاضرگی اۆزبېک ادبی تیلی (لېکسیکولوگیه و فرازیولوگیه). تاشکېنت: اۆقیتو وچی نشریاتی.
- تورسونوف، اولوغ، مختاروف، عبدالجبار و رحمت الله پف، شوکت. (۱۹۷۵). حاضرگی اۆزبېک ادبی تیلی. تاشکېنت: اۆزبېکستان نشریاتی.
- تورسونوف، اولوغ، مختاروف، عبدالجبار و رحمت الله پف، شوکت. (۱۹۹۲). حاضرگی اۆزبېک ادبی تیلی. تاشکېنت: اۆقیتو وچی نشریاتی.
- جمال خانوف، حسن خان. (۲۰۰۵). حاضرگی اۆزبېک ادبی تیلی. تاشکېنت: تلقین نشریاتی.
- چۆپانزاده، بکر ولی لی و آغه پف، بختیار آغه اؤغلی. (۱۹۲۹). تورک گرامری. باکو: معارف نشریاتی.
- چۆلیان، ذبیح الله. (۲۰۲۱). شمالي افغانستان اۆزبېک تیلیده لېکسیک-فرازیولوگیگ و گرامتیک سینونیمیه. ماسترلیک تیزیس، سمرقند: سمرقند دولت اونیورسیتی.
- حاجی پف، عظیم. (۲۰۰۲). تیل شناسلیک تېرمینلری نینگ ایضاحلی لغتی. تاشکېنت: اۆزبېکستان ملی اینسکلوپیدیه سی دولت علمی نشریاتی.
- حساس، صالح محمد. (۱۳۸۴). ضرب المثللر یا مقاللر. مزارشریف: فرهاد باسمه خانه سی.

- خاص حاجب، يوسف. (۱۹۷۱). قوتدغوبىلىگ. نىشرگە تيارلاوچى: عزيز قيوم كرىموف. تاشكېنت: فن نىشرىياتى.
- رحمت الله پف، شوكت. (۱۹۶۶). اوزبېك فرازيولوگىيەسى نىنگ بعضى مسأله لرى. تاشكېنت: فن نىشرىياتى.
- رحمت الله پف، شوكت. (۱۹۶۶). حاضرگى اوزبېك ادبى تىلى (درسىك). تاشكېنت: اونيويرسىتيت نىشرىياتى.
- رحمت الله پف، شوكت. (۱۹۷۸). اوزبېك تىلى نىنگ ايضاحلى فرازيولوگىك لغتى. تاشكېنت: اوقيتووجى نىشرىياتى.
- رسولوف، رۇشن خۇجە. (۲۰۱۳). عمومي تىل شناسلىك. تاشكېنت: فن و تېخنولوگىيە لىر مركزى نىنگ باسمة خانەسى.
- سلاموف، غىب الله. (۱۹۸۳). ترجمه نظريەسى اساسلىرى. تاشكېنت: اوقيتووجى نىشرىياتى.
- سيار، احمد. (۱۳۶۲). قاموس مختصر فرازيولوژى درى. اوزبېكچە و پشتو تىلماجى: عبد الحميد عاطف، كابل: دولت نىشرىياتى كميتهسى.
- سيف الله پوه رعنا، بختيار مېنگلى پف و باشقە لىر. (۲۰۰۹). حاضرگى اوزبېك ادبى تىلى. تاشكېنت: فن و تېخنولوگىيە لىر مركزى نىنگ باسمة خانەسى.
- سيف الله پوه، رعنا، مېنگلى پف و باشقە لىر. (۲۰۲۰). حاضرگى اوزبېك تىلى. درسىك. تاشكېنت: اناوتسىيە-ضيا مطبعەسى.

- شاه عبدالرحمانوف، شاه نظر، اسقروه، مظلومه، حاجی بېف، عظیم و باشقه لر. (۱۹۸۰). حاضرگی اوزبیک ادبی تیلی. ۱-قسم. تاشکېنت: اوقیتو وچی نشریاتی.
- شهرانی، دوکتور عنایت الله. (۱۳۸۵). ضرب المثل های دری افغانستان. پشاور: کانون فرهنگی قزیل چولپان.
- عبدالشکوروف، بختیار بورانویچ. (۲۰۱۵). اېسکی تورکی ادبی تیل لېکسیکه سی. تاشکېنت: تفکر بوستانی.
- عثمان، دوکتور عارف. (۱۳۵۹). خلق تفکری. دری و پشتو تیلماجی: عبدالحمید، کابل: افغانستان بیلیملر اکادېمیه سی نشری.
- غوربندي، میراجان. (۱۳۹۸). لکسیکالوژي (لغت پوهنه). کابل: نویسا خپرندویه ټولنه.
- کډوال، شاه محمود. (۱۳۹۱). کرني، خرگندني او نوموني. جلال آباد: مومند خپرندویه ټولنه.
- کډوال، شاه محمود. (۱۳۹۴). د پښتو مثل سپړنه. کابل: د افغانستان ملي تحریک.
- کریمی، محمد فهیم. (۱۴۰۳). بررسی لهجه دری سانچارک. بلخ: نشریات مولانا.

- لطف، محمدالله. (۱۳۶۰). دستور زبان دری - نحو. کابل: مطبعه تعلیم و تربیه.
- محکوموف، نعمت و اختیار ابرمتوف. (۲۰۱۳). تیل شناسلیک تیرمینلری نینگ ایضاحلی لغتی. تاشکېنت: فن نشریاتی.
- مقتدری، محمد تقی. (۱۳۳۸). ضرب المثل های فارسی در افغانستان. تهران: چاپخانه دانشگاه.
- نوایی، امیر علیشېر. (۱۳۹۶). نوادرالشباب. نشرگه تیارلاوچی: عبدالله رویین. کابل: امیری باسمه خانه سی.
- نوایی، امیر علیشېر. (۱۴۰۲). خمسسه. نشرگه تیارلاوچی: سید تاج الدین تاشقین بهایی. تهران: خراسان نشریاتی.
- یارقین، محمد حلیم. (۲۰۱۳/۱۳۹۲). اوزبېک تیلی فرازیولوژیک سؤزلیگی (افغانستان اوزبېک تیلیده گی). کابل: خراسان انتشارات مؤسسه سی.
- یوگناکی، ادیب احمد. (۱۳۹۴). هبه الحقایق. نشرگه تیارلاوچی: محمد یعقوب قره ش. مزارشریف: اوزین سیز.
- یولداش، ابراهیم و باشقه لر. (۱۹۹۸). اوزبېک و تورک مقاللری و عبارهلری. اؤز سلیم اؤزبېک-تورک لېسه لری، تاشکېنت: تاشکېنت پولیگرافیه کامینه تی.

- يۇلداش، نعمت‌الله. (۱۳۸۴). *آتەلر سۆزى*. مزارشريف: سيد هاشم باسمه‌خانه‌سى.

- يۇلداشېف، بېك‌مراد. (۲۰۱۳). *اۋزبېك فرازيولوگىيەسى و فرازيوگرافىيەسى مسأله‌لرى*. تاشكېنت: محرر نشريياتى.

- KENZHALIN, Kuanyshbek. (2017). *TÜRK DÜNYASINDA DEYİM BİLİMİ ÇALIŞMALARI*. Ankara: Türk Dünyası, Dil ve Edebiyat Dergisi, 43. Sayı, 107 – 124-sayfalar.

- Ömer Asım Aksoy. (1993). *Atasöz tasözleri va deyimler sözlüğü*. 2-kitab, İstanbul: Inkilap.

Türk dil Kurumu. Kurallına uygun. (2019). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü*. Ankara: Karatay yayınları.